

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАЊСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети

Мусо Тожибоев

**Муҳаммад Шабоний лирикасида
бадиний тил муаммолари
(Ўқув қўлланма)**

**Тошкент
“Университет”**

2006

**Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети Илмий
кенгашнинг Қарори билан нашрга тавсия қилинган.
(2006 йил 26 январдаги 6 – сонли мажлис баёни)**

Тақризчилар: филология фанлари доктори, проф. Б.Мамедов.
филология фанлари номзоди И.Азимов.

Масъул котиб: филология фанлари номзоди М.Қодиров.

Муҳаммад Шабоний лирик меросида бадий тил муаммоларини урганишга қаратилган мазкур ўқув қўлланмасида шоирнинг бадий тил яратиш маҳорати тадқиқ қилинган.

Рисолада, шунингдек, шоирнинг узбек бадий адабиёти тили тараққиётига қўшган ҳиссаси аниқланган, асарларининг бадий хусусиятлари таҳлили жараёнида шоирнинг бадий тил яратиш борасидаги луғавий имкониятлари кўрсатиб берилган.

Ишда бой материаллар асосида шоирнинг сўз маъноси ва сўз шаклига асосланган санъатлар ҳосил қилишдаги ўзинга хос имкониятлари аниқланган.

“Университет” нашриёти. 2006

КИРИШ

Ўзбек бадиий адабиёти тилини ўрганиш масаласи

Темурийлардан кейин қарийб юз йил ҳукм сурган шайбонийлар сулоласига асос солган Муҳаммад Шабонийнинг сиёсий фаолияти озми – кўпми ўрганилган бўлса ҳам, лекин унинг адабий – ижодий мероси деярли ўрганилмаган.

Муҳаммад Шабоний ўз даврида соҳиби девон шоир сифатида маълум ва машҳур бўлган. Унинг лирик мероси ғазал, қасида, рубоий, туюқ, муаммо ва бошқа жанрдаги шеърлардан иборат. Бундан ташқари Шабоний тил илми ва ислом қонуншунослигига оид рисоалар тузганлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Шабоний девони Ўзбекистонда илк бор тадқиқ қилинмоқда. Шу боис унинг ижодий олами ва ўзбек адабий тили тараққиётига қўшган ҳиссасини аниқлаш борасида асарларнинг бадиий – лисоний хусусиятларини тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шабоний ўзбек мумтоз адабий тилига янги, халқчил руҳ олиб кирган. Алишер Навоий ижодий меросининг салмоғи қанчалик улкан ва аҳамиятли бўлмасин шуни қайд қилиш лозимки, Навоий халқ тили билан адабий тил ўртасида маълум даражада бўйлақ яратди. Унинг асарларида ниҳоятда кенг қўлланган арабча, форсча сўз, сўз формалари ва клишелар адабий тили сунъий тилга айлантириб қўйди. Бинобарин, бадиий адабиёт тили кўп ҳолларда халқ оммаси учун тушунарсиз бўлиб қолди. Навоийнинг лисоний аъъаналари узоқ вақт ўзбек мумтоз адабий тилида устунлик қилди. Бироқ XVI асрнинг бошларидаёқ Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва Шабоний каби шоирлар шеърларида халқчиликка мойиллик сезила бошланган эди.

Шабоний лирик меросининг ўзбек мумтоз адабиёти ва адабий тили тараққиёти борасидаги ўрни ва аҳамиятини белгилашда шу тамойилларга асосланиш керак.

Ўзбек бадиий адабиёти тилини ўрганиш хусусида айтиш мумкинки, адабий тил умумхалқ тилининг муайян қолипга солинган шакли бўлиб, тилнинг барча лисоний хусусиятларини қамраб олади, ўзининг барча хусусиятлари билан бадиий адабиётда намоён бўлади. Бироқ ҳар қандай бадиий асарни адабий тил намунаси деб ҳисоблаш нотўғри бўлув эди, чунки бу ҳол бадиий асарнинг индивидуаллигини

¹ Винокур Г.О. О языке художественной литературы. М. : 1991. Ст. 30.

истисно қилади. Шоир (ижодкор) ўз асарларида гоҳ ҳазил, гоҳ чуқур фалсафий маъноли фикрларга таянган ҳолда тасодифан янги, кутилмаган фикрларни, тушунчаларни кашф қилади¹. Бошқача айтганда, адиб умумхалқ тилидан ва адабий тилдан имконияти доирасида ўзига хос тарзда фойдаланади.

Ижодкорнинг лисоний имконияти унинг халқ тилидан қанчалар баҳраманд эканлиги ва ўзи эгаллаб турган тил хусусиятларини бадий матнда қанчалар маҳорат билан қўллай олишидан иборат. Бироқ ёлғиз билиш ва қўллашнинг ўзи муаллифнинг чекланган имконияти холос, у шунинг учун ҳам ижодкорки, тилнинг янги бадий имкониятларини очиб бериши, янги лексик – семантик имкониятни ҳосил қилиши, яратиши лозим. Худди мана шу ўринда ижодкор окказионал (ноодатий) ҳолатлар вужудга келтиради. Тилнинг лексик – семантик тараққиёти учун хизмат қилади.

Бироқ бу ҳол ҳар қандай адибнинг ҳам имконияти даражасида эмас. Бадий асар орқали адабий тил ривожига ҳисса қўшиш, унинг сайқал топишини таъминлаш ёлғиз классикларгагина nasib қилади. Чунки классик – бу шундай ижодкорки, токи ундан намунали нутқ услубларини ўрганишнинг имконияти бўлади. Ана шу жиҳатдан олиб қаралганда бадий асар тилини ўрганиш бир томондан ўта мураккаб бўлса, иккинчи томондан жуда муҳим ҳамдир. Бу борада кейинги даврларда рус ва ўзбек тилшунослигида қатор жиддий ишлар қилинган. Насрий ва назмий асарлар тилини ўрганиш ўзига хос тарзда амалга оширилган.

Шеърый асарлар умумхалқ тилининг ўзига хос шакли бўлганлиги учун чуқур лисоний тадқиқотни талаб қилади. Шеърый тилининг функцияси оддий, умумхалқ тилининг функциясига мос келмайди, унинг қандайдир ўзига хос тимсолий мураккаблигини ташкил қилади. Шеърый тили – мураккаб тил, унда тушунчалар бир хил тимсоллар воситасида белгиланиб, ўзга тимсолларда изоҳланади, бошқалари билан хулосаланади.

Шеърый тилининг ўзига хос хусусияти яна шундаки, у мана шу тимсоллар воситасида янги, мавҳум тасаввур – иллюзия уйғотади. Шунинг билан бир қаторда шеърый тимсолли сўзлар реал, мавжуд сўзларнинг алоҳида функцияси сифатида инъикос этилади, чунки шеърыйнинг ўзи бизни ўраб турган объектив борлиқнинг хусусий бир инъикосидир. Шоир халқ тилидан бир тушунчадаги сўзларни олиб бошқа хил билан қиёслайди ёки бир тушунчани иккинчи тушунчага чоғиштиради, натижада синтез – учинчи, янги фикр ҳосил бўлади.

Шеърый тилда стилистиканинг ўрни муҳим, чунки оддий нутқдаги

бир маъноли сўзлар шеърятда кўчма маъно касб этади, бу ҳол стилистик йўл билан амалга оширилади. Стилистика шеърятда ҳанчалик муҳим бўлмасин, семантика доимо етакчи ўринда туради, чунки шоирнинг стилистик услубдан кўзлаган мақсади ҳам маъно — оригинал маъно ифодалашдир. Шеърый асар ўзида нафақат тилнинг маълум бир шакллари мужассам этади, балки энг аввало тилда ифодаланган маъно ва туйғуларини акс эттиради.

Бадий адабиёт тили, бадий услубий тил ўзбек адабий тилининг асосини ташкил қилади. Ўзбек бадий адабиёти тили кўп асрлардан буён сайқалланиб келган. Мумтоз адабий тил даражасига кўтарилаган эски ўзбек адабий тили асосан бадий адабиёт тилидан иборат бўлган.

Ўзбек бадий адабиёти тилини ўрганиш ўзига хос тарихга эга. Навоийнинг “Муҳокамат ул — луғатайн” асари ўрта асрлар шоирлари тилига, уларнинг эски ўзбек адабий тилидан фойдаланиш маҳоратига бағишланган асар эди. Унда эски ўзбек ва форс — тожик тилларининг бадий имкониятлари бир — бирига қиёсланган, ўша давр шоирларининг тилдан фойдаланиш маҳоратлари маълум даражада ёритилган.

Алишер Навоий тилига бағишланган эски филологик асарлар, изоҳли ва таржима луғатлар тўғрисида ҳам шу фикрни айтиш мумкин².

Ўзбек мумтоз бадий адабиёти тилини ўрганиш кейинги ўн йилликларда ривожланди. Мумтоз шоирларнинг асосий асарларини янги ёзувда нашр қилиш давомида бу асарларнинг танқидий матни тайёрланди, уларнинг тили бўйича қатор номзодлик ва докторлик диссертациялари ёқланди. Бундай тадқиқотларнинг аксари Навоий асарлари тилининг лисоний хусусиятларини ўрганишга бағишланган³.

Бундан ташқари Гадой девони, Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асари, А. Шомақсудов Муқимий асарлари тилини тадқиқ қилган бўлса, А. Аҳмедовнинг тадқиқотларида Фурқат асарларида бадий тил масалалари ўрганилган.

Академик Ш. Шоабдурахмонов бадий нутқ моҳиятини биринчилардан бўлиб фольклор материалларида текширди.

² Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тифсира. XII-XIII вв. М.: 1963.

³ Хамидов З. Лексико-семантической и лингвополитическое исследование языка “Диван ут-тайр” Алишера Навоия. Авт. дисс... канд. Филол. наук. — Т.: 1992. Бафоза Б. Лексика произведений Навоия. Авт. дисс... докт. филол. наук.—Т.: 1989.

⁴ Умурқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. — Т.: Фан. 1990.

Кейинчалик у ёзма бадий адабиёт тили бўйича ҳам бир қатор ишларни амалга оширди. С. Турсунов “Алломиш” дostonининг лексик хусусиятлари бўйича номзодлик диссертациясини ҳамой қилди.

Бадий адабиёт тилини ўрганишнинг умумий тамойиллари профессор Ф. А. Абдурахмонов ишларида ҳам уз ифодасини топди. Унинг тадқиқотларида бадий адабиёт тилини ўрганишнинг лингвистик аспекти муфассал ёритилган.

Б. Умурқулов поэтик асарларнинг лексик хусусиятларини ўрганишга бағишланган тадқиқотларини монография тарзида эълон қилди¹.

Юқорида кўриб ўтилган тадқиқот ишларининг натижаси сифатида шун и айтиш мумкинки, бадий асарлар тилини ўрганишнинг ўзига хос усуллари мавжуд.

Бадий адабиёт тилини ўрганишнинг икки йўналиши мавжудлиги ҳамда айрим тадқиқотчиларнинг бадий адабиёт тилини адабиётшунослик ва тилшунослик нуқтаи назаридан бир – бирига қарама – қарши қўйишлари ёки унга мувофиқ бадий адабиёт тилини ўрганадиган икки хил фан тармоғи бўлиши лозимлиги каби жуда кўп масалалар бу борада тадқиқот ишлари олиб борган олимлар томонидан айтиб ўтилган. Бадий адабиёт тилини ўрганишда бир қанча тадқиқот усулларидан фойдаланилади. Улардан бири статистик усулдир. Бу усул лисоний жараённинг айрим томонларини очиш имконини беради.

Бадий асар тилини ўрганишда кенг қўлланадиган усуллардан яна бири лексик – стилистик таҳлил усулидир. Бу усул асосан бадий тилнинг лексика ва фразеологиясини ўрганишда қўлланади.

Тилнинг луғат бойлигини таснифлаштириш тамойилларидан бири генетик тамойилдир. Бу тамойилга кўра луғавий бирликлар ўз ва ўзлашма қатламларга бўлинади. Бунда ижодкорнинг адабий тил софлиги, унинг бойиш йўллари каби масалаларга муносабати ўрганилади.

Адабий тил луғат таркибин и таҳлил қилишда семантик – стилистик тамойилдан кенг фойдаланилади. Бунга кўра сўзлар дастлаб икки қатламга гуруҳланади: 1) қўлланиши стилистик томондан чегараланмаган сўзлар ва 2) қўлланиши стилистик томондан чегараланган сўзлар. Биринчи қатламга барча услубларда,

¹ Фаробий А. Фозил одамлар шахри. Т.: 1993

² Шу асар. 110 – 125.

³ Навоий. Мезон – ул авзон. Т.: 1974.

⁴ Навоий. Маҷолис ун – вафоис. Илмий – танқидий матн. Т.: Фан. 1977.

огзаки ва ёзма нутқда бирдай қўлланиладиган сўзлар киради. Бу сўзларнинг муҳим хусусияти уларнинг услубий бетарафлигидир.

Иккинчи қатламга кирувчи сўзлар услубий бетараф сўзлар мисолида белгиланади.

Шарқ илмида бадий асар тилини ўрганиш борасида Абу Наср Фаробийнинг асарлари муҳим ўринга эга¹. У ўзининг шеър санъати ва шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақидаги асарларида назмий асарлар ҳамда уларнинг тили ва услуби ҳақида қимматли фикрлар билдирган². Бевосита туркий адабий ёдгорликлар жанри, вазни ва бошқа бадий хусусиятлари ҳамда тилига бағишланган асарлардан Навоийнинг "Мезон ул – авзон"³, "Мажолис ун – нафоис"⁴ асарлари муҳим аҳамиятта эга. Бобур ўзининг "Мухтасар" асарида туркий ва форсий тиллардаги лирик асарлар адабий ва лисоний хусусиятлари ҳақида қимматли фикрлар билдирган⁵.

Кейинги даврларда ўзбек мумтоз адабиётининг бадий хусусиятларини ёритиш борасида ҳам қатор йирик тадқиқотлар амалга оширилди⁶.

Туркий ёдгорликлар бадиияти, тили ва уларнинг лексик хусусиятлари ҳақида Стеблева, Малов, Муталибов, Раҳмонов Н.А. ва бошқаларнинг аҳамиятта молик тадқиқотлари бор.

Ўзбек мумтоз адабиёти намояндалари Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар асарларининг тил ва услуб хусусиятлари бўйича Бафоев, Ҳамидов, Носиров, Дадабоев, Аҳматов, Рустамов М. ва Каримов кабилар илмий – тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Шунингдек, ўзбек халқ огзаки ижоди намуналарининг бадиияти ва тили борасида Шоабдураҳмонов, Турсунов ва бошқаларнинг тадқиқотлари ўзбек бадий адабиётининг лисоний хусусиятларини ўрганишда муҳим манба бўла олади.

¹ Бобур Э.М. Мухтасар. Т.: Фан. 1971.

¹ 1) Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1965.

2) Хайитметов А. Навоий лирикаси. Т.: 1961.

3) Носиров О. Ўзбек адабиётида гизм. Т.: 1972.

4) Иванов С.Н. Пять веков узбекский гезели В красе нетленной предстает. Узбекская классическая лирика XV – XX вв. М.: 1977.

5) Рустамов А. Навоийнинг бадий мажорати. Т.: 1982.

6) Исҳоқов В. Навоий поэтикаси. Т.: 1983.

7) Стеблева И.В. Семантика гезелей Бабуре. М.: 1982.

8) Султон И. Адабиёт назарияси. Т.: 1986.

9) Шайхонда М. Асарлар. 6 томлик. 5 – том. Шоир тили – халқнинг дили.

Муҳаммад Шабоний адабий меросининг ўрганилиш тарихи

Муҳаммад Шабоний ҳаёти, унинг ижтимоий – сиёсий ва адабий фаолияти ҳақидаги маълумотларнинг дастлабкилари унинг ўз замондошларига тегишли. Хусусан, “Шайбонийнома” асарида Шабонийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида муҳим маълумотлар берилган, дostonга шоирнинг уч газали тула киритилган. Шунингдек, асарнинг тил хусусиятлари бўйича айрим маълумотлар келтирилган¹.

Шабонийнинг яна бир замондоши форс – тожик адабиёти вакили Камолиддин Биноий ўзининг форс тилидаги “Шайбонийнома” асарида шоирнинг туркий ва форсий тиллардаги айрим асарларини таҳлил қилган.

Ўзбек мумтоз адабиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган шоир ва давлат арбоби Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг машҳур “Бобурнома” асарида Шабоний ижоди ва асарларининг бадиияти юзасидан мунозарали фикрлар билдирган.

Кейинги даврларда яратилган тазкираларда ҳам Шабонийнинг туркий ва форсий асарлари ҳақида маълумотлар учрайди.

Асримиз бошларида Закий Валидий Тўғон Шабонийнинг Туркияда сақланаётган девони, девон мундарижаси, асарларининг айрим бадиий хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни мақола тарзида “Янги Туркистон” журналіда эълон қилади. 1948 йилда эълон қилинган “Навойи замондошлари” тўпламига ҳам Шабонийнинг асарлари киритилган.

Шоир ижодини ўрганиш бўйича Туркияда ҳам маълум ишлар амалга оширилди. 1989 йили туркиялик олим Якуб Қорасўй Шабоний девони бўйича докторлик диссертациясини ёқлади. Унинг диссертация иши девон матнини ўрганишдан иборат бўлди ҳамда диссертация ишига шоир девонининг лотин ёзувида ўгирилган нусхасини илова қилди. Олим девоннинг айрим фонетик ва морфологик хусусиятларини ўрганиб чиқди. Ўз ишига Шабоний ҳаёти ва ижтимоий – сиёсий фаолияти ҳақидаги маълумотларни ҳам киритди. Якуб Қорасўй, кейинчалик, Шабоний девонига оид барча тадқиқотларини монография тарзида эълон қилди².

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг шоир ижодини Ўзбекистонда ўрганиш имконияти туғилди. Муҳаммад

¹ Шайбонийнома. Чигатойча метн. Проф. Мелморанский нашри. – СПб.: 1908

² Якуб Қорасўй. Шибанхан дивани. – Анкара: 1998.

Шабоний ҳаёти ва ижоди ҳақидаги айрим маълумотлар Ўзбекистон кундалик ва оммавий нашрларида амалга оширилди.

Муҳаммад Шабоний девони йирик мажмуа, девонда эски узбек тили лугавий бойлигининг ноёб қирралари акс этган. Шоир асарлари тили ўз даврида юксак чўққига кўтарилган узбек адабий тилининг типик намунаси ва шоир индивидуал сўз бойлигининг яққол ифодасидир. Шабоний асарлари ўз давридаёқ замондошлари эътиборини жалб қилди. “Шайбонийнома” асари шоир асарлари тилининг ширадорлиги, ранг — баранглиги ва мазмундорлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Муҳаммад Шабоний девони ҳозирга қадар кенг аспектдаги лингвистик тадқиқотлар объекти қилиб олинган эмас. Девон бўйича олиб борилган тадқиқотлар унинг мундарижаси ва матнини ўрганишдангина иборат бўлди, холос. Муҳаммад Шабонийнинг Туркияда сақланаётган ва ҳозирга қадар ягона нусха сифатида қаралаётган девонидан олинган фотонусха Ўзбекистонга илк бора 1991 йилда келтирилди.

Хулоса қилиб айтганда:

Ўзбек бадий адабиёти тилини ўрганиш ўзига хос тарихга эга. Бадий асар тилини ўрганиш муаммолари ҳамда бадий асар тилини тадқиқ этиш бўйича ўзбек тилшунослари ва адабиётшунослари томонидан жиддий ишлар амалга оширилган.

Юқорида санаб ўтилган бадий асар тилини ўрганиш усуллари Муҳаммад Шабоний девони тилининг лексик хусусиятларини тадқиқ қилишда етакчи йўналишни белгилашга хизмат қилади, Муҳаммад Шабоний девонида бадий тил таҳлилига эҳтиёж бор, деб хулоса чиқариш учун имконият яратади.

I боб

Муҳаммад Шабоний ва эски ўзбек тили

1. Шабоний асарларининг лисоний манбалари

XV асрнинг иккинчи ярмида Дашти Қипчоқ марказида чингизий шаҳзода Абдулхайрхон бошчилигида кўчманчи ўзбеклар давлати тузилди.

Кўчманчи ўзбеклар давлатининг чегаралари шимолда Турагача, жанубда Хоразмнинг ғарбий қисми билан Орол денгизи ва Сирдарёнинг қуйи оқимиғача етиб боради. Шарқий чегара Саброндан (ёки Саврон) ўтар, ғарбда эса Тобол ёки Ёйиқ (Урал) дарёлари чегара эди. Бу давлат ҳозирги Қозоғистон, Ғарбий Сибирнинг катта қисмини ва Хоразмнинг шимолий — ғарбий ҳудудларини ўз ичига олган. Ҳозирги Қозоғистон ерларида, Сирдарёнинг ўрта оқимида биз ўрганаётган даврда Ясси, Ўтрор, Сигноқ, Саброн, Арқуқ, Ўзғанд, Оққўрғон ва бошқа йирик шаҳарлар бўлган. Бу шаҳарлар жуда қадим замонлардан то XVII асргача Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳрнинг кўчманчи ва ўтрор аҳолиси учун савдо маркази бўлиб келган.

“Тарихий арбаъ улус”да (Улуғбек) Ўзбекхон ўзбек улусига подшоҳ бўлди дейилади. Сўнгра 720 — 1320 йилда Саййид Отанинг саъй — ҳаракатлари билан Дашти Қипчоқ аҳолиси мусулмон динини қабул қилдилар. Ислом динини қабул қилганларни ўзбеклар, қабул қилмаганларни эса қалмиқлар (қолмоқ феълидан) деб атай бошлаганлар¹. Ҳ. Вамберидида қуйидаги қизиқ маълумот мавжуд: “Ўзбек сўзининг туб маъноси “ўз — ўзига” бек”, хўжайин, мустақил. Ажабо, бу сўз қадимги мижорларда ҳам мартаба, унвон маъносида учрайди ва шу маънода 1450 йилга мансуб ҳужжатларни қайд этилган”². Ҳамидуллоҳ Қазвинийнинг “Тарихи Гузида” асарида таъкидланган “мамлақати ўзбек” кейингироқ даврда бўлиниб, парчаланиб кетди ва бевосита мамлақатнинг бўлиниши билан давлатнинг маълум бир қисмларида бошқа — бошқа қабила ёки уруғларнинг ҳукмронлиги ўрнатилди. Ўзбек сўзининг ягона бир халқ номини англатиш доираси чеклаб қўйилди.

Бартольд Туркистонга кўчиб келган ўзбеклар хусусида ёза туриб, Сирдарёнинг шимолида шакланган кучли ўзбеклар давлатини ва унинг XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида Мовароуннаҳрга бостириб кириши ва бу ерда шайбонийлар

¹ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Т.: 1992. 13 — бет.

² Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Т.: 1992. 11 — бет.

давлатига асос солинганлигини айтади. “Шайбоний” термини бу ўринда изоҳга муҳтож. Маълумки, Шайбонхон Ботухоннинг укаси. Исмининг тўғри ўқилиши Шибон, П. Пельонинг маълумотига кўра Сибон. Мусулмон адабиёти бу исми “Шайбон” га айланганди. “Шайбон” термини араб қабилаларидан бирининг номи, аммо Шибон билан Шайбон ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ³. Шайбонхон Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмини бошқарган⁴. Ботухон унга мардлиги, жасурлиги ва оқиллиги учун ўз давлатининг энг яхши қисмларини ажратиб берган. Шу территорияда айрим истисноларни ҳисобга олмаганда унинг авлоди узлуксиз равишда авлодма — авлод ҳукмронлик қилиб келди⁵.

Тарихий асарларда Шайбоний Абулхайрхон шажараси бир — биридан деярли фарқ қилмаган ҳолда келтирилади. XV асрнинг биринчи ярмида Дашти Қипчоқда бўлиб турган муттасил феодал урушлар ҳаммани безор қилади. Шундан сўнг Ўзбек улусининг мўтабар беклари пок насабли Чингизий шаҳзода Абулхайрхонни хонлик мансабига лойиқ кўрдилар. Олача баҳодир ва унинг аймоғининг мўтабар одамлари ёрдамида Абулхайрхон бир даста жанговор йигитларини тўплади — да ўз улусига келди. Бу ерда қийот, манғит, дўрмон, қушчи, утожи, найман, уқараш — найман, тубои, тоймас, жот, хитой, уйғур, қарлуқ, ушун (усун), қарловут, ичан, туман минг, танғут, қўнғирот ва бошқа қабилаларнинг бошлиқлари уни хон деб эълон қилдилар⁶. Абулхайрхон тез орада Дашти Қипчоқнинг катта қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Тарихий асарларнинг гувоҳлик беришича, у адолатли шоҳ бўлган. Мана шундай қилиб шимоли Турада, жануби Хоразм ва Сирдарё сарҳадларида, ғарби Волга дарёсининг сўл қирғоқлари, шарқи Или дарёсига қадар бўлган улкан территорияда Абулхайрхон бошчилигида кўчманчи ўзбеклар давлати ташкил топди. Кўчманчи ўзбеклар давлатининг лисоний хусусиятлари борасида турли фикрлар мавжуд. Аммо таъкидлаш лозимки, бу ҳудудда яшаган халқларнинг тили Мовароуннаҳр туркийлари тилидан кам фарқ қилган.

Машҳур “Шайбонийнома” муаллифи Муҳаммад Солиҳ асарининг тили ҳам ўзининг содда, раван ва ўйноқчилиги билан

³ Бартольд В.В. Сочинения. М.: 1968. 2 — том. 2 — қисм. 545 — бет.

⁴ Греков Б. Д. Якубовский А. Ю. Олтиг Ҳудуд ва унинг қулаши. Т.: 1956. 88 — бет

⁵ а) Муҳаммад Солиҳ “Шайбонийнома”. б) Маҳмуд ибн Вали “Баҳрул асрор”. Лондон. Индиан офис. инв. № 575. в) Меҳмонномаи Бухоро. ЎзФА. Шарқшунослик институти. инв. № 1414.

Бивойй. Шайбонийнома. ЎзФА кутубхонаси инв. № 844. д) Абулғозий Шажарай турк . Т.: 1992.

е) Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Т.: 1992. 38 — бет.

ф) Аҳмедов Б. Ўзбек улуси Т.: 1992. 38 — бет

турк – эски узбек тилининг тарихий имкониятларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Шайбонийлар сулоласидан чиққан ижодкорлар асарларининг тили ҳам XV асрнинг иккинчи ярмида шаклланган кўчманчи ўзбеклар давлати ва унинг айрим лисоний хусусиятлари ҳақида хулоса чиқаришимиз учун имконият яратади. Бу ўринда олдинда турган энг муҳим вазифа кўчманчи ўзбеклар давлатининг этник таркибини таҳлил қилишдан иборатдир. Албатта, қўлимиздаги мавжуд адабиётларга таянган ҳолда бу ҳақда муҳим бир фикр айтиш унчалик тўғри бўлмас, бироқ бу давлат тарихи ва ижтимоий – сиёсий, ҳарбий ҳаёти битилган асарлар воситасида бу мавзуга оид айрим чизгилар тузиш масаласи кун тартибидagi долзарб муаммодир. Зотан, бу муаммони ҳал этмасдан ёки бу хусусда қисман бўлса – да фикр билдирмасдан туриб, Шайбоний асарлари тили ва унинг лисоний – ғоявий манбалари ҳақида фикр билдириш ғоят нисбий ҳосила бўлур эди.

Маълумки Туркистоннинг XIII асрдан кейинги сиёсий ва этник бўлинишида муғул ҳукмронлиги муҳим роль ўйнади. Чингизхон ўзининг ҳаётлик давридаёқ Сирдарё ва Амударё оралигининг Хоразмга қадар бўлган қисмини иккинчи ўғли Чигатойга берган, Хоразмни эса Сирдарёнинг ўнг қирғоғи, Дашти Қипчоқ ерлари билан то шимолга ва ғарбга муғул отларининг туёғи етгунга қадар бўлган ҳудудни улуғ ўғли Жўчихонга берган эди.

Жўчихон улусидаги сиёсий аҳвол ва унинг кейинчалик ўзбек улусига айланганлиги қатор тарихчилар томонидан айтиб ўтилган. Бу ўринда “Чигатой” истилоҳи ҳам маълум бир изоҳга муҳтож. “Чигатой” термини Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой номидан ибтидо олиб, унга отаси томонидан ҳаётиятли ҳудудда яшовчи халқларга нисбатан қўлланган. Агар XIV асрда “чигатой” термини остида тўрт қабила – барлос, жалоир, қавчин ва орлатлар тушунилан бўлса, XV асрда бу термин кенг маънода тушунила бошланди. “Чигатой” деб Мовароуннаҳрнинг ўша вақтдаги аҳолисини атай бошладилар¹. Мана шундай қилиб, Сирдарёнинг ўнг ва сўл қирғоғида яшаган деярли бир этник таркибни ташкил қилган халқларнинг бири Жўчи улусига, иккинчи ярми Чигатой улусига ажралганлар.

Бартольд Маҳмуд Кошғарийда туркий халқларнинг икки гуруҳга,

¹ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезисе узбекского народа. Т.: 1941. Ст. 11.

шимолий ва жанубийга ҳамда ҳар бир гуруҳда ўнтадан қабила ёки уруғга бўлинишини таъкидлайди. Ҳар бир гуруҳдаги қабилалар ғарбдан шарққа қараб жойлашуви бўйича санаб ўтилади.

Шимолий гуруҳ: печенек, қипчоқ, ўғиз, йемек, башғурт, басмил, қай, ябақу, татар ва қирғиз.

Жанубий гуруҳ: чигил, яғмо, ирғоқ, чаруқ, жамул, уйғур, тангут, қитан, табғач, қарлуқ.

XII ва XIII асрдаги мусулмон тарихчилари қангли ва қипчоқ сўзларни айнан бир маънодаги сўз тариқасида қўллайдилар. Маълумки, қангли – қипчоқлар ва волгабўйи татарлари – бошқирлар ўзбекларнинг этник таркибида муҳим роль ўйнайди. Бартольд бошқа бир ўринда, қангли – қипчоқлардан бир хил тарзда жанубий – ғарбий туркий ҳамда волга татарлари, бошқирлар ва бошқалар келиб чиқади. Улар (яъни қангли ва қипчоқлар) ўзбеклар, сарт ва қирғиз – қозоқлар таркибида ҳам муҳим роль ўйнайди, ҳуллас, ҳозирда мавжуд туркларнинг учдан икки қисми қангли ва қипчоқлардан келиб чиқади, деб ёзади.

А. Якубовскийнинг таъкидлашича, XI асрда Сирдарёнинг ўн қирғоқларида ўғизлар яшаган.¹ Ўрхун турклари билан ўғизларнинг бир халқ эканлиги Радлов томонидан исботланган. Туркий қавмларнинг географик жойлашуви ҳақида Бартольд умумлашган ҳолда, Волгадан то Хитой чегараларига қадар ғарбдан шарққа томон бир тартибда ўғизлар, қарлуқлар, тўққиз ўғизлар, яна шунингдек, турғашларнинг қолдиқлари, тухси ва аз ҳамда Иссиққўлнинг шимолий томонида чигиллар ва яғмо халқи яшаган, деб ёзади.²

XIII – XIV асрларда шакланган Олтин Ўрда давлати туркий халқларнинг этник – географик жойлашувида муҳим роль ўйнади. Муғулар туркий тилда сўзлашадиган ва исломни қабул қилган янги кўчманчи халқларнинг ташкил топишига кучли таъсир кўрсатдилар. Шу тарзда татар, нўғай ва ўзбек элатлари шаклланди.

Аммо руслар Олтин Ўрда аҳолисини давлат тили муғул тили бўлганда ҳам ва қачонки бутун мамлакат туркийлашганидан сўнг ҳам татарлар деб аташда давом этганлар. Яна Радлов ҳам ҳар замонда ўзбекларни ва умуман туркий тилда сўзлашувчи бутун Ўрда Осиё аҳолисини татарлар деб атаб эди. Кейингироқ даврда, яъни Олтин Ўрда давлати парчаланиб кетганидан сўнг XV асрнинг бошларида

¹ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т.: Фан. 1941. Ст.8.

² Бартольд В.В. Сочинения. V -том М.: 1968. Ст.204.

кўчманчи ўзбеклар давлати шакллангунга қадар бўлган даврда ҳам ўзбек сўзи қавм номи ҳамда географик ном сифатида мавжуд эди. Хусусан, В. Тизенгаузенда Хоразм – мамлакати ўзбек, деб аталади.

Маълумки, мўғуллар ҳам турк дунёсининг бир бўлаги. Мўғул ўзини ёки лафзини туркдан тамомила айри ҳисобламайди. Бартольд бу хусусда, хитой ва мусулмон тарихчилари мўғуллар билан турклар орасидаги этник фарқни кам ҳис қилганлар, деб таъкидлайди. Иккинчи бир ўринда, кўчманчи туркийлар билан мўғулларнинг турмуш тарзида айтарлик фарқ йуқ, деб қайд қилади. Яна Рашидиддин, қадимги вақтда мўғулларнинг ўзлари ҳам чўлларда яшовчи туркий халқларнинг бир бўлаги бўлган, холос, деб ёзади.¹ Бартольд мангитлар ва нўғайлар бир халқ эканлигини таъкидлаб, мангитлар улуси ва қўнғирот улусини ўзбеклар таркибидаги икки энг муҳим қабила тарзида санаб ўтади.

Кўчманчи ўзбеклар чиғатойларга нисбатан Эрон шаҳар маданиятидан анча кам таъсирланганликлари ва кўп ҳолларда кўчманчи ҳаёт тарзини сақлаб қолганликлари билан фарқланади. Кўчманчи ўзбеклар қўшинларида, уйғур, можор ва қипчоқларнинг жанговар гуруҳлари бўлган². Рўзбеҳон Исфаконий "Меҳмонномаи Бухоро" асарида ўзбекларга учта халқ киради. Уларнинг биринчиси Шайбонийга тегишли бўлган қабилалар, яъни шайбонийлар, иккинчи қозоқлар ва учинчиси мангитлардир, деб таъкидлайди.

Бу ўринда Шабонлиғлар ҳақидаги маълумот Муҳаммад Солиҳда ҳам учрайди. У Шабоний армиясининг этник таркиби ҳақида ёза туриб:

Элининг кўпи шабонлиғ эрди.

Эртадан ўзига сонлиғ эрди, дейди.

Мана шундай қилиб, XV асрнинг 30 – йилларидан бошлаб Сирдарёнинг ўнг соҳилларида сиёсий ҳокимият ўзбекларда, кўчманчи ўзбекларда, чап қирғоғида то Ҳиндистон сарҳадларига қадар бўлган ҳудуд темурийлар қўлида бўлган. Темурийларнинг этник таркиби ва сиёсий – ижтимоий тузуми ҳақида Бартольд ёзадики, Темур томонидан ташкил қилинган давлат турк – мўғул давлатчилиги, турк – мўғул ҳарбий тузумининг унсурларини мусулмон ва асосан форс маданияти билан қоришиқ ҳолдаги ўзига хос мужассамлигидан иборат эди. Темур ўзини турк эканлигини алоҳида таъкидлагани ҳолда, ота аждодларини Чингизхон аждодларига олиб бориб тақаган. Темурийлар тарихини яратишга

¹ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Т.: Фан. 1968. 20 – бет.

² Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Т.: 1992. 14 – бет.

жазм қилган турк дунёсининг таркибий қисми сифатида муғул улусининг этник таркибига купроқ урғу беради. Биз юқорида турк ва муғул қавмларининг Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳрда муғул истилосидан кейинги ўзаро муносабатлари ҳақида фикр билдирган эдик. Айтиш мумкинки, кўчманчи ўзбеклар давлати, нафақат турк дунёсининг, балки, муғул уруғ ва қавмларини ҳам ўзида мужассамлаштирган ўзига хос бир давлат тузуми эди. Шабоний — Абулхайрхон невараси, Темурийлар давлатининг босқинчиси ўзини турк ҳис қилган ва шундай эди ҳам. Шабоний юришларида бевосита иштирок этган ва унинг тарихчиси бўлган Муҳаммад Солиҳ "Қиблаи Силсилаи Олими Турк" деб атайдди. 1465 — 66 йилларда ўзбек халқи орасида бўлиниш юз берди. Дашти Қипчоқда яшовчи ҳокимиятсиз қолган чингизийлар авлоди ҳисобланмиш қозоқлар ўзбекларнинг қолган қисмидан ажралиб чиқдилар ва Олмаота атрофида ҳокимият тузган Мўғулистон хонига бориб паноҳ тиладилар. Абулғозий қозоқлар ҳақида ёза туриб, қозоқ подшоҳларининг оталари Жўчихон бин Чингизхоннинг ўн укланчи ўғли Тўқай Темурхоннинг наслидан турур, дейди.

Қозоқлар дастлабки вақтларда ўзбек — қозоқ деб аталди. Бартольд бу ҳақда, ўзбекларнинг ичидан қозоқлар ажралиб чиқдилар, улар XV асрда ўзбек хони Абулхайрнинг ҳукмронлиги остидан қутулиб, ҳозирда бир элатни ташкил қилдилар, аслида улар (ўзбеклар ва қозоқлар) тили ва одатлари тамоман бир бўлган халқдир. Қипчоқ сўзи дастлаб ўзбек элининг ташкил топишида муҳим роль ўйнаган бўлса, эндиликда ўзбек ва қозоқларнинг айрим уруғлари номи сифатида сақланиб қолди холос, деб ёзади. Қипчоқ уруғи ҳақида Абулғозий Шажараи туркда туркнинг номини кўтарган беш уруғдан бири сифатида, уйғур, қиниқли, қалач ва қарлуқлар қаторида санаб ўтади. Кўчманчи ўзбеклар давлати XV асрнинг 50— йилларида Элба, Урал ва Волга дарёлари ораллигидаги чўлларда кўчиб юрган элларни бириктиргани ҳолда қудратли сиёсий — ҳарбий кучга айланди. Юқорида бу давлатнинг этник таркибида муҳим роль ўйнаган қипчоқ, манғит (нўғой) ва қозоқлар ҳақида гапирилди. Бундан ташқари ўзбеклар давлатида Волга бўйларида истиқомат қиладиган татарларнинг ҳам катта — катта гуруҳлари бор эди. Татарларнинг муғуллар билан бир халқ эканлиги ҳақида тарихий манбалар гувоҳлик беради. Хусусан, Бартольд бир ўринда Хитой императори 1161 йилда манифест чиқарди. Унда муғуллар устига, Мангу дада устига бораётганини айтди, деб ёзади. Бартольдининг фикрига қараганда татар номи дада сўзидан келиб чиққан. Бу

Ўринда бевосита кўчманчи ўзбеклар давлатининг этник – лисоний аҳволи ҳақидаги масалани ёритиш борасида қатор тарихий асарларда келтирилган қабила ва қавм номлари ҳақидаги маълумотларга таянилади. Маъсуд ибн Усмон Кўхистонийнинг "Тарихи Абулхайрхоний" асарида Абулхайрхонни хонликка кўтаришда ҳал қилувчи роль ўйнаган қабилалар ва уларнинг бошлиқларини номма – ном санаб ўтилади. Бу қабилалар 30 га яқин бўлиб, энг йириклари буркут, жот, дўрмон, ийжон, ёнқожор, қоонбойли, қорлиқ, кенағас, қиёт, қўнғирот, қушчи, қудоғай, қурловут, манғит, масит, мулуж, найман, нукус, тоймас, тангут, тубойи, туман – минг, уйғур, уйшун, ўтарчи, чимбойлар эди.

Шабонийнинг ҳарбий юришларида иштирок этган Муҳаммад Солиҳ ўзининг "Шайбонийнома"сида қуйидаги қабила номларини келтирадики, улар нафақат Дашти Қипчоқ аҳолисининг этник таркибини, балки Шабоний армиясининг этник аҳволи ҳақидаги мукаммал ахборотни ҳам ўзида мужассамлайди: дўрмон, қозоқ, ўзбек, ўғлот, қўнғирот, арғун, туркман, манқит, қалмоқ, турк, шабонлиғ, найман, қушчи, жалойир, қорлиқ, сулдуз, нукуз, тамо, татар, адку, соғит, ушун, уйрот, мўғул. Худди шу даврларда яратилган Биноийнинг "Шайбонийнома"сида ҳам асосан юқоридаги қабила номлари учрайди.

Кўчманчи ўзбеклар давлатининг этник таркибини Мовароуннаҳр ҳудудидаги туркий қавмларга нисбатан таъсирини қиёсий ўрганишда Абулғозийнинг "Шажараи Турк" асари бениҳоя аҳамиятли. Абулғозий ўз асарида энг қадимги замонлардан бошлаб то XVII асрга қадар бўлган даврда турк дунёсининг этник таркиби хусусида мулоҳаза юригиб қуйидаги қабила номларини келтиради: мўғул, қипчоқ, уйғур, татар, қирғиз, қиёт, қаёт, қурлас, қалмоқ, тикрин, макрин, қиниқли, қалач, қорлуғ, туман, найман, қарайт, унгут, хитой, туркақ, арлат, сулдус, дўрман, ўқлан, баёвут, жалойир, тайжут, барлос, дуғлат. Шу ўринда яна Шабоний асарларида учровчи этнонимлар ҳам кўчманчи ўзбеклар давлатининг, бинобарин, Шайбонийлар давлатининг этник таркиби хусусида тўғри хулоса чиқаришимизга ёрдам беради. Улар қуйидагилар: найман (187б), ўзбак (164б), ар (142а), барлос (33а), араб (20а), мўғул (22а), турк (36б), ҳинд (47б), қиёт (47б), яғмо (54а), ас (55б), саёқ (77а), чигил (92б), татар (119а), ўрус (183а).

Шабоний ўз аждодларини доимо Чингизхондан бошлаб санайди. Девонда уч ўринда ўзининг чингизий шаҳзода эканлигига ишора қилади. Кўчманчи ўзбеклар давлати мўғул Чингизхон авлодлари

ҳукмронлик қилган ҳудудда ташкил топди, шунинг учун айтиш мумкинки, узоқ вақт давомида ўзбекларни муғул қавмига қўшиш одат эди. Ўзбек этноними ибтидо оладиган Ўзбекхон ҳам муғул қавмининг вакили бўлган. Бу хусусда яна XVII аср ёдгорлиги "Шажараи тарокима" шундай маълумот беради: ул вақтда ўзбекни муғул дерлар эрди.

Шабонийда учровчи айрим қабила номлари хусусида Бартольд асарларига мурожаат қилиш ўринлидир. Бартольд Саха (ёқутларнинг қавм номи), сагай (Энасой туркларининг номланиши) ва сасёқ (қора — қирғиз қавмларидан бири) этнонимларидаги товушлар ўхшашлиги ҳақида фикр юритиб, уларнинг келиб чиқиши ҳам бир қавмдан бўлиши керак деб ҳисоблайди. Олтой турклари ва юқори Энасойдаги туркларнинг ҳаётда ўз давлати бўлмаган ва улар қалмиқлар давлати таркибиде ҳаёт кечиришган. Олтой турклари ҳатто ўз миллий республикасини шакллантиргандан ҳам сўнг асида қалмоқларга тегишли бўлган ўйрот номини халқ номи сифатида қабул қилишган. Ва ниҳоят ўзбек давлатчилигининг Туркистондаги XIX аср этник таркибини ёритиб беришга хизмат қилувчи асарлардан бири Шайх Сулаймон Бухорийнинг "Лугати Чигатой ва турки усмоний" асаридир. Муаллиф ўз асарида ўзбек тилининг 92 уруғ ва қабилаларидан сўзлар ва изоҳлар келтирганини ёзади.

Ўзбек уруғларининг аввал 32, кейин 92 та бўлганлиги ҳақидаги маълумот Бартольд асарларида ҳам учрайди.

Аристов туркий халқларнинг шаклланишида асосий роль ўйнаган энг қадимги қабилаларидан 12 тасини ажратиб кўрсатади. Булар: 1) қангли, 2) қипчоқ, 3) дуглат, 4) олчин, 5) аргин, 6) найман, 7) кирей, 8) қирғиз, 9) саха ёки ёқут, 10) теле, 11) турк — тукю, 12) қорлиқ.

Кейинги даврларда ўзбек халқининг шажара ва шевалари устида тадқиқот ишларини олиб борган Х. Дониёров XIX аср ёдгорликлари асосида 92 ўзбек уруғини санаб ўтади. Бошқа бир ўз ўринда кузатишлари асосида 300 дан ортиқ ўзбек уруғлари номини келтиради. Шу ўринда айтиш мумкинки, юқорида келтириб ўтилган кўчманчи ўзбеклар давлатидаги қабила ва уруғ номларининг деярли ҳаммаси кейинги даврларга оид асарларда учрайди.

Умуман кўчманчи ўзбеклар давлати Дашти Қипчоқ ва Мавороуннаҳрдаги туркий халқларнинг ўзига хос снэснй — этник биралигини ташкил этган.

Юқоридаги тарихий асарларда келтирилган маълумотлар шунини тасдиқлайдики, ҳар иккала ҳудудда яшоган халқлар деярли бир

хил этник таркибни ташкил қилганлар.

Биз шунинг учун XVI асрда Мовароуннаҳрда шаклланган Шайбонийлар давлати даврида бу ҳудудда муҳим этник – лисоний ўзгариш рўй бермади, фақатгина сиёсий ҳокимият бир сулоладан иккинчи сулолага ўтди холос, деб ҳисоблашимиз учун тула асос бор.

Муҳаммад Шабоний 1451 – 1510 йилларда яшаб ўтди. Унинг фожиали тақдири борасида қатор манбаларда етарли маълумотлар мавжуд. Шунинг учун биз бу борада ҳар қандай изоҳни ортиқча деб ҳисоблаймиз.

2. Асарлари

а. Баҳр – ул – худо. Қўлёзма нусхаси Лондон, Бритиш Мюзем, Ада 7914 й, 16 – 22 б номери остида Англияда сақланади. 914 – 1508 йилда ёзилган бу диний – ахлоқий мавзудаги маснавий арузнинг фоилотун – фоилотун фоилотун фоилун баҳрида ёзилган.

б. Фиқҳга оид рисола.

Турк олими Кўпрули ўзининг Ислоом энциклопедиясига ёзган “Чигатой адабиёти” номи мақоласида Шабонийнинг фиқҳ илмига оид бир рисоласи мавжудлигини ва асарнинг ўз кутубхонасида сақланаётганлиги ҳақида маълумот беради. Кейинги манбаларда ҳам бу рисола хусусида фикрлар мавжуд, аммо унинг аниқ манзили ҳақида маълумот берилмаган. Бу асар ҳақида “Музаққир аҳбоб” да ҳам маълумотлар бор.

в. Туркий тил қонун – қоидалари. Ҳасанхожа Нисорий “Музаққир аҳбоб” тазкирасининг “Чингизий султонлар жамоаси энкрида” бўлимида “Шаҳид бўлган бахтли ҳоҳон Абулфатҳ Муҳаммад Шабонийхон ибн шоҳ Будоғ Султон бин Абулхайрхоннинг муқаддас ёди” номи мақоласида ёзади: Дейдиларки, хон (Шабоний) Ҳазора қалъаси фатҳига отланганда бир газал битиб, Ҳири шайхуисломи ва Қози Ихтиёрига юборибди. Қози Ихтиёр туркий тилни билмас экан, уни учун “Туркий тил қонун – қоидалари” китобини битиб юборибди. Шу маълумотта асосланган ҳолда шунини айтиш мумкинки, Шабоний тилшунослик илми билан ҳам шуғулланган.

Олимнинг бу асари ҳали илмга маълум эмас.

Девонг

Муҳаммад Шабоний лирик меросининг мажмуаси бўлиши Шабоний девони (Истанбулдаги Тўпқопи саройи музейида инв.2436 рақами билан сақланади) унинг ҳаётлик чоғида тартиб қилина бошланган, бироқ ҳалок бўлганидан сўнг охирига етказилмаган. Шунга қарамасдан девонда келтирилган, аниқроғи девонга киритилган асарлар унинг ижодий дунёси, бадиий салоҳияти ва ўзига хос поэтик услуби борасида етарли маълумот бера олади. Шу боис биз шоир лирикасида бадиий тил муаммоларини унинг девонида келтирилган шеърлари мисолида таҳлилдан ўтказамиз.

Шоир девонида шеърятнинг тавҳид, наът, ғазал, рубоий, туюқ, муаммо, таърих каби жанрларида ёзилган 416 та шеър мавжуд.

Шабонийнинг исми ва тахаллуси бугунга қадар турли шакллarda айтилмоқда. Шабоний, Шибон, Шибоний, Шайбоқ, Шайбек, Шаҳбахтхон каби. Аслида "Шабон" номи туркий "шўбон" сўздан олинган. Шўбонни подшоҳ, эл – юртни бошқарувчи инсон сифатида қўллаш Навоийда ҳам бор. Абулғозий унинг исми ва тахаллуси ҳақида: ўзи шоир эди. Шайбонхон насидан бўлгани учун Шайбоний тахаллус қилур эрди, деб ёзади. Бартольд Шайбонхон исми ҳақида, исмининг асли Жўчихоннинг кичик ўғли Шибондан келади ва мусулмон адабиёти кейинчалик бу исми Шайбонга ўзгартиради. Бунинг натижасида XVI асрда Шайбоннинг авлоди, Туркистондаги ўзбек давлатининг қурувчиси Шайбоний шаклида шоирлик лақабини олди. Араб қабилаларидан бирининг номи бўлган бу лақаб халифа мазҳаби фақиҳларидан Абу Халифанинг ва Абу Юсуфнинг талабаларидан бирининг нисбаси ўлароқ машҳурдир. Энг қизиғи, ислом оламида машҳур бўлган бу исмининг Шибонни Шайбонга айланишига сабаб бўлганлигидадир. Бартольднинг бу фикри Заки Валидий томонидан ҳам қувватланади. Заки Валидий бу хусусда шундай ёзади: Шайбоқхоннинг исми тарихларда Шайбоқ, Шоҳибек, Шоҳбахт шаклларида ёзилгандир. Туркча талаффузга кўра чўзиқ "шоҳ" сўзининг сўнгида келган "бак" (бек) сўзи қалинлашиб "бақ" тарзида айтилади. Ёки аксинча "шоҳ" сўзининг тил олди талаффузига сабаб бўлади. Зотан, Туркистон ўзбеклари ҳам Шайбоқ шаклида айтишарди. Ўзбек ва қозоқ талаффузида бахт сўзи "бақ", тахт сўзи "тақ" шаклини олади. Бу жиҳатдан Шайбоқ сўзини Шоҳбахтдан келиб чиққанлиги хусусида шубҳа йўқ. Шайбоқхоннинг исми ўзи ва яқинлари томонидан Шоҳбахт, Шайбоқ шаклида ёзилган бўлганлиги учун бу шаклни қабул қиламиз. Тўғон давом этиб,

Шайбонийхон шеърларида “Шабоний” ва “Шабон” тахаллуслари қўллаганини айтади. Яна Тўғонга кўра: “бу сўзни муллалар арабча Имом Шайбонийнинг исми билан “Шайбонийхон” деб ёзганларки, бу хатодир, ҳатто бу хато европаликларга ҳам ўтгандир”.

Рашид Раҳматий Арат Бобурномада ёзилишига қараб, Шайбонийхоннинг отини Шайбоқ, Шайбоқхон, Шибони, Шоҳибек шаклларида ўқиган. Бобурнинг қизи Шоҳибекхон, Муҳаммад Шайбоқ отларини қўллайди. Айни шу асарнинг 116 саҳифасида Ўзбек хони Муҳаммад Шабонийни Шайбоний, Шайбоқ, Шоҳибекхон ҳам дерлар, дея таъкидланади.

Шабоний девонида тахаллусларнинг қўлланиш аҳволи қуйидагичадир: девондаги 266 та шеърга Шабоний, 65 таси Шабон, 7 тасига Шоҳбахтхон ва 1 донга шеърга Шоҳбахт деб тахаллус қўйилган.

Рус солномаларида Олтин Ўрда хони Аҳмадхоннинг 1481 йил 6 январда Дон дарёсининг қуйи оқимида ўлдирилганлиги ҳақида гапирилиб, Ибоқхоннинг “Шабон хони” ёки яна ҳам оддийроқ қилиб “нўғай хони” деб атайдди.

Умуман олганда, туркийча исм Шабоннинг арабча Шайбонга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Жўчихон ўглининг оти ҳам ўз замонасидаги тарихий асарларда Шибон, Шабон ёзилган. Бобокалонидан исм ва тахаллус олмиш Муҳаммад Шоҳбахт ҳам ўз асарларига Шабон ёки Шабоний дея тахаллус қўйган.

Демак, шоирнинг девони “Девони Шабоний” деб аталиши ва тахаллуси Шабон ёки Шабоний тарзида қўлланиши тўғридир. Аммо анъанага мувофиқ шоҳ тарзида “Муҳаммад Шайбонийхон” тарзида исм қўлланиши ҳам мақсадга мувофиқдир. Зеро тарихда Шайбонийхон давлат арбоби ва саркарда сифатида шу ном билан машҳур. Бунга мувофиқ ўлароқ, Муҳаммад Солиҳ ҳам ўз асарини “Шайбонийнома” деб атади, бироқ унинг ижодини таҳлил қилиш борасида “Шабони”, “Шабон”, “Шабоний” тахаллусларини қўлади. Биз юқоридаги фикрларга асосланиб, Муҳаммад Солиҳнинг асарида ҳам шоир тахаллусининг транслитерацияси кирилчада Шабоний шаклида амалга оширилганлигини тўғри деб ҳисоблаймиз.

3. Адабий – ижодий фаолияти

Шабоний бобоси каби 17 ёшида ўзбекларнинг бошига келди. Ёшлик йилларида ўз даврининг таниқли олимларидан бири бўлмиш Мавлоно Муҳаммад Хитойидан сабоқ олди. Устози унда илм ва

шеърга нисбатан чуқур муҳаббат уйғота олди. Шабоний араб ва форс тилларини мукаммал ўрганди. У ўз даврининг адабиётчилари, санъаткорлари ва олимларини ҳимоя этар ва улар билан суҳбатлар қурган. Муҳаммад Шабоний туркий классик адабиётнинг энг гуллаб – яшнаган даврида яшаб ижод этди.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошларида туркигўй шоирларнинг ижодий фаолияти туркий тилда ҳам мазмун, ҳам шакл ва жанр жиҳатидан юксак савиядаги асарлари билан жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирди. Лутфий, Навоий, Бобур ва уларнинг замондошлари форсий адабиёт вакиллари билан ҳамоҳанг ҳолда қалам тебратиб, туркий тилнинг беқиёс имкониятларини намоён этдилар.

Шабоний ўз даврининг маърифатли вакили сифатида араб ва форс тилларидан ҳам сабоқ олди, бу тиллардаги адабиётдан баҳраманда бўлди. У ўз истеъдодини тарбиялаш, маҳоратини ошириш борасида кўп изланган, ўқиган ва ўрганган бўлса керак, девондаги ғазаллар композицияси ва айрим ерлардаги изоҳлар, назира ғазаллар, талмеҳ санъатига хос услубларнинг кўп қўлланиши бундан далолат беради.

Ғазалларни ҳам нуктаи назаридан кузатиш шоирнинг стабилликка интилганини кўрсатади. Шабоний ўз ғазалларида композицион бутунликни таъминлашга интилган. Байтларнинг мангикан боғланиши, сюжетлилик шоирнинг шахсий кузатишлари руҳий аҳволи тақозоси билан юзаси келган ҳол. Шабоний шарқ поэзиясига индивидуал ёндошишга ҳаракат қилади, натижада унинг ғазалларида ўрни – ўрни билан бутунлай мавзудан узоқлашиш ҳоллари учраб туради. Масалан, ёр васфи, ҳижрон азобидан нолиётган шоир бирданига ғазални тарихий воқеаларга улаб кетади ёки аксинча. (Мисоллар Шабоний девонидан олинган. Қаранг: Истанбул, Тўпқопи саройи музейи инв.2436)

Масалан, Менга жавр қилдинг, эй бағри тошим

Кўнгулни сақламай дилтоқ ичинда

Мухолиф Вахшни қишлаб турурда,

Туриш бермай турур турмоқ ичинда 12а

Шабоний асарларининг асосий турлари таърифий, тавсифий, мадҳ ва шарҳи ҳолдан иборат. Шоир ёрнинг (маъшуканинг) гўзаллигини, юзи, қадди, сочини таърифлайди ва бинобарин, лирик қаҳрамоннинг (ўзининг) ҳолини баён қилади, таъриф ва тавсифни ёр тимсолида уйғунлаштиришга, уни мадҳ этишга, мамдуднинг барча ташқи ва ички фазилатларини кўрсатишга интилади. Шоир

ғазалларида шу нуқтаи назардан замондошларининг ғазаллари билан умумийлик бўлса — да, аммо таъриф ва тавсифда ҳеч бўлмаганда биргина детали индивидуал.

Шабоний ғазалларининг мавзуи ранг — бараңг. Албатта, у ўз салафларида куйланиб келинган мавзулардан узоқлашиб кета олмади, аммо уларга ёндошишда оригиналлиги билан ажралиб туради. Ишқ мавзуси бошқа ижодкорларда бўлгани каби Шабоний лирикасида ҳам етакчи мавзу. Яна ёр ва диёр таронаси, меҳр — муҳаббат, вафо ва жафо, ихтилоф ва изтироб, ишонч ва имон мотивлари ҳам ғазалларнинг композицион қурилишида актив иштирок этади. Шабоний ҳам Навоий ва унинг салафлари каби мажозий ишқни ҳақиқий ишққа (ишқи ҳақиқийга) бирлаштиришга ҳаракат қилади. Ёрни кенг маънодаги ёр маъносида қўллайди.

Бу Шабоний кўнглини ҳар неча тафтиш этар,

Ёрдин ўзга йўқтурур кўнглида бир зарра ҳузур 39 а

Ғазаллар мундарижаси муҳаббат ёки фироқ, фурқат ва ҳижрон азобидан нолиш билан чекланиб қолмайди, шоир ўз ҳоли — зорини баён қилиш борасида инсон ва табиат фалсафасига қўл уради. Ҳаётнинг, турмушнинг мантиқини излайди, инсон ибтидоси ва интиҳоси ҳақида фикр юритади:

Эй Хуросон аҳли Шабон бир авуч тупроқ эди,

Кимга ҳақ қилса иноят хону ҳам султон бўлур 42 а.

Шабоний ўз ғазалларининг мавзусини бойитишга ҳаракат қилган. Шеърларида пейзаж тасвири, юртга, ватанга муҳаббат туйғулари бўртиб туради. Айниқса, Самарқанд, Туркистон, Ҳирот ва бошқа жойларга берилган таъриф, жойлардаги иқлим ва шароитларнинг ўзаро қиёси шоирнинг анъанавий мавзулар қобигини ёриб чиқишга интилаганидан далолат беради. Кузатишлар шуни кўрсатадики, девондаги кўлгина ғазаллар шоир умрининг сўнгги йилларида ёзилган. Шабоний, албатта, ўзининг ҳаётдан эрта кўз юмишини, фожиаи ҳалок бўлишини билмаган, аммо ҳаётнинг аччиқ — тучугини тотган, анча — мунча иссиқ — совуқни бошидан ўтказган киши сифатида атрофдагиларга, ўғилларига, жиянларига ва лашкарбошиларига панд — насиҳат тарзида дидактик ғазаллар ёзган. Муҳаммад Солиҳ ўз "Шайбонийнома"сида таъкидлашчи, у сўзмом ва билимдон бўлганлигидан кўп вақт нутқ иродат қилганида йигитлар ҳатто, кўзларига ёш олган. Уларнинг кўнглига таъсир қила оладиган сўз ва ибораларни топа билган. Девонни кузатиш кўрсатадики, шоир ва шоҳ Шабоний ўрни — ўрни билан ўз насиҳатларини, мулоҳазаларини поэтик услубда ифодалаган. Албатта,

бу унга йигитларнинг руҳини кўтаришда, қўшиннинг интизомини сақлашда қўл келган бўлса керак. Хусусан, 1501 йилдаги Самарқанд қамали ҳақида ёзади: Самарқандни қабаб турганда, сафар ойининг бошида, бу маҳалда лашкар ичида шурб бисёр бўлди деб айтилар, эрса, сўл қулнинг номозгузор йигитларни юбориб шароб ҳукмларини буздурдим. Ул кеча ётоқ йигитлари бирла ўлтурганда бу газални айттим. 50 а.

Агар биз Шабоний девонининг бадийяти ҳақида сўз юритадиган бўлсак, шоир классик адабиётимиздаги қатор санъатларидан унумли фойдаланган. Қиёсий ассоциатив услубдаги ташбиҳ, тансиқус – сифат, мурот – ан – назир ёки эмоционал муболаға тасвир усуллари: таблиғ, мурожаат, риторик сўроқ, саволу жавоб. Шунингдек, тазод (тадод) тажнис ва яна кўпгина санъатлар шоир девонининг бадийлигини таъминлаган.

Шоир талмеҳ санъатидан унумли фойдаланган. Унинг газалиётда ривоятларга, нодир асарларга ва улардаги юксак мантиқли ўринларга, парчалар ишоралар кўп. Яна ирсол – ул – масал санъатидан ҳам фойдаланган. Масалан,

Не ғам ишқинг кўнгулни қилса вайрон

Ким эрур доимо вайронада ганж 116 б.

байтида илонли вайронада хазина ётади, масалини асар таркибига сингдириб юборган.

Девондаги мавзуларнинг анъанавийлиги айрим ўринларда қофия ва радифларнинг ҳам анъанавийлигини таъминлайди. Аммо кўнгул, келмади, бўлди каби анъанавий радифлар билан бир қаторда шоир ҳали шеърятда қўлланилмаган (ёки кам қўлланилган) сўзларни радиф қиладики, бу билан шоирнинг анъанавийликдан чекинишга интилиши яққол сезилади. Чибин, бўлум – бўлолай, экин каби сўзларнинг радиф бўлиб келиши аввалги адабиёт вакилларида учрамайди. Қофияларда ҳам оригиналлик кўзга ташланади, шоир жамлов сонларни қофия қилиб келтирилади. Масалан, 141 – а, б саҳифадаги газалнинг тўққиз байти биров, икковдан тортиб, то тўққизовгача жамлов сонлари билан қофияланади. Шабоний девонидаги асарлар мундарижаси унинг ижоди ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлишимиз учун имконият яратади. Шабоний асарларида ёр ва диёр муҳаббати, соғинч ва ишонч, илтижо ва илтифот, таманно ва тасанно, ҳайрат ва ҳасрат, алам ва шодлик туйғулари шу қадар усталик билан уйғунлик касб этганки, беихтиёр тан бермасликнинг иложи йўқ. Ёрнинг юзи, кўзи, қомату зулфи тасвири, ақли, идроки, нозу карашмаси тавсифи газаллар

лейтмотивини ташкил қилади. Яна уларда ошиқнинг ёр фироқидан чеккан азоб – уқубати, ҳажр ўқидан олган дил яраси, бевафо фалакнинг мусибати, жабр – зулмидан нолиш ҳам Шабоний ижодида лирик кечинмалардаги давомийликдан далолат беради. Бироқ барча сўз усталарида бўлгани каби Шабоний лирикаси ҳам фалсафий мундарижадан ҳоли эмас. Ундаги мантиқ ўзига хос, оригинал. Шоир ўз дунёқарашини маълумоти савияси даражасида ёритишга интилади ва бунга эришади ҳам. Бу унинг илми зоҳир ва илми ботиндан олган ўзига хос тушунчаси билан тўлдирилади.

Шабоний лирикасининг бадий – гоёвий жиҳатлари бир томондан шарқ классик поэзиясининг энг илғор ва анъанавий хусусиятларини ўзида мужассамлаганлиги билан бошқа томондан шоирнинг оригинал, индивидуал бадий маҳоратини лирик, сатрларда ўйноқи ва содда тил билан ифодаланганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади.

4. Девонда сўзларнинг тарихий – луғавий хусусиятлари

Шабоний шахси шакланган этник – лисоний муҳитни ўрганиб чиққандан сўнг муҳитнинг шоир ижодига, асарлари тилига бўлган муносабатининг тадқиқи унинг ижоди ва тили ҳақида қизиқарли маълумотлар беради. Ижод индивидуал ҳодиса. Бинобарин, асар тилини безаш ҳам фақат шоирнинг сўз бойлиги билан боғлиқ бўлган ҳол. Шоирнинг сўз бойлиги асарлари таркибига мужассам этилган сўзларнинг лексик – семантик хусусиятларида намоён бўлади. Шоирнинг сўз бойлигини шу тилда ижод қилган сафдошлари ёки замондошлари билан қиёсан ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Шабоний девони йирик мажмуа, унда жъми 4000 мисра атрофида ғазал ва насрий матнлар мужассам этилган. Девонда 31370 та сўз формаси қўлланган бўлиб, улар 3489 та алоҳида сўз ҳосил қилади. Девон таркибида қайд қилинган 3489 та лексемадан ташқари 73 та жой номлари, 20 та этнонимлар, 97 та антропонимлар, 12 та гидронимлар ҳам жой олган.

Девон тилидаги сўзларнинг тарихий – луғавий қатламларини кузатиш Шабоний тилининг соддалиги, халқчиллигини кўрсатади. Шоир замондошларидан фарқли ўлароқ асарлари таркибига оддий халқ тилида кенг қўлланилган сўзларни дадил олиб кирди. У арабий, форсий сўзларнинг маъносини берадиган ёки шу маънони ҳосил қиладиган янги лексик – семантик воситаларни қўллашдан чўчимади. Шунинг билан бир қаторда Шабоний ўз даврининг зиёли вакили

сифатида турк дунёсига ислом тили сифатида кучли таъсирини ўтказиб турган араб тилини мукаммал даражада ўрганди. Қолаверса, ўз даврининг ижодкорлари сафида бўлгани ҳолда форс тили билан ва у тилдаги адабий — илмий асарлар билан яқинлан танишди ва бу тилда асарлар яратди.

Араб ва форс тиллари ўрта асрларда Туркистон учун дин ва давлат тили эди. Шунинг ҳисобига олган ҳолда шоир тилида арабий, форсий элементларининг катта салмоғини табиий ҳол деб ҳисоблаш лозим.

Шабоний девони тилининг катта қисмини ташкил қилган туркий лексика умумтуркий лексемалар ва узбек тилига хос лексик — семантик бирликлар асосида шаклланган. Девондаги ўзбек ўқувчиси учун тушунарли бўлган ва кундалик ҳаётда кенг қўлланиладиган туркий сўзлар билан бир қаторда шоирга замондош ижодкорлар тилида ёки ҳозирги ўзбек тилида кам учрайдиган, алоҳида лексик — семантик хусусиятга эга бўлган сўзлар ҳам бор. Бу сўзлар нафақат Шабоний тилининг лингвопозтик хусусиятларини ойдинлаштиради, балки девонда қўлланиши жиҳатдан пассив лексика қаторида турувчи сўзлар салмоғини ҳам белгилайди. Бу сўзлар эски ўзбек (туркий) ёки туркий асосдаги архаик элементлар бўлиб, улар қуйидагилар:

АЙРУ — Маҳмуд Кошғарийда айру — бошқа, йўқ бўлмаса маъноларида қўлланилган. Шабонийда ҳам бошқа, ўзга маъноси билан икки ўринда (115а, 61 а) таъкидланади. Бошқа бир ўринда айрилган, бўлинган, маъносида келади (100 б.)

ҚОБУЗ — Шабоний девонида мусиқа асбоби сифатида энг кўп қўлланиладиган сўзлардан бири. Шайх Сулаймон Бухорийда мусиқа асбобининг номи сифатида талқин қилиниб, гижжак деб таъкидланади. Ўйрот халқида лабдан чалинадиган метал мусиқа асбоби қобуз деб юритилади. Таржумонда: қобуз — маълум асбоб. Уни чолғучисига қобузчи дейилади, дея таъриф берилган. Қобуз мусиқа асбоби сифатида туркий халқларда кенг қўлланилиши ҳақида Радлов лугатида маълумотлар келтирилган. Радловнинг таъкидлашича, қобуз ёки қобуз қатор туркий лаҳжаларда учрайди: уйғур ва шорлардан (олтой) тортиб то Қрим ва Қараим туркларидан ҳам кенг қўлланилади. Бартольднинг таъкидлашича, бу сўз деярли ўзгаришсиз мусиқа асбобининг номи сифатида мажар тилида ҳам учрайди. Шабоний ўз асарларида замондошларидан фарқли ўлароқ мусиқа асбоблари сифатида қобуз, сибизғу, чанг, кўс (ноғора) кабиларни келтиради. қобуз бир ўринда муҳаббат тори сифатида кўчма маънода ҳам қўлланган (87 б.)

АДАШ – оғзаки нутқда кенг қўлланиладиган сўзлардан. Шоир ўз девонида ҳам ҳозирги ўзбек нутқидаги маъносида қўллаган – “тамом”, “ниҳоя” маъноларини англатади:

Юзи кўнглаума ўт солди, кўзумни ҳам адаш этти (172 а.)

СУЛАГАЙ – қадимги туркий ёдгорликларда кенг қўлланилган бу сўз су – қўшин маъносидаги сўздан ҳосил бўлган. Суламак – “қўшин тортмоқ” эски ўзбек тилидаёқ пассив лексик қатламга ўтиб қолган эди. Бу сўзнинг “қўшин тортмоқ” маъноси Куалтегинда бор: Илгару Шантунг, язиқа таги суладим. Шабонийда бу сўзнинг худди шу маъноси таъкидланади:

Мен ул ёр сулагайга баса овулжойдурмен. (139 б.)

ТЕГУР – “Қадар”, “гача” маъноларни англатади. Оғзаки нутқда довур шаклида ишлатилади: қаергадовур, қанчагадовур. Шабоний ҳам бу сўзнинг шу маъносидан фойдаланади:

нечага тегур кизлар (109 б.).

Яна бир ўринда тэгру шаклида қўланади (110 б.).

АРТУҚСИ – қадимги туркий ёдгорликлар тилида ошиғи, усти, кўпи маъноларида ишлатиладиган сўз. Шабоний бу сўзни ўша маъноларда қўллайди: артуқси (182 б.). Бу ерда шакл қисман ўзгарган холос, чунки қадимги туркий ёдгорликларда он артуқи бир (ўн бир) артуқи – артуқси.

ИЙМАҚ – ўзбек оғзаки тилида раҳм қилиб, кўнглидан чиқариб бериш маъносида ишлатилади. Шабонийда бу сўзнинг шу маъноси таъкидланади: Черик аҳлига эв эли бўлганга тўн иймади (118с.).

ГУРГАН – Тизенгаузанда бу сўз: ~~ани муғулча шакли кўрагон бўлиб~~, куёв маъносини англатади. Чингизхон хонадонидан уйланган кишиларга бериладиган титул деб изоҳланади. Бертольд ҳам бу сўзнинг куёв маъносини таъкидлайди. Бу сўз девонда жисаб, авлод маъносида қўлланган: гурган сўяни (83 а.)

ЯНГИЛМОҚ – адашмоқ, йўлни йўқотмоқ маъносида:

Йўл янгилганларга дерман баралинг Саброн сари (70а).

Бу сўзнинг хато қилмоқ, адашмоқ маъноси қадимги туркий ёдгорликларда таъкидланади.

УН – куй мусиқий овоз маъносида қўлланган (72 а.). Девону лутғити турқда ун, овоз, товуш маъносида қайд қилинади. Шабонийда иккинчи бир ўринда сўз, нутқ маъносида ҳам таъкидланади:

Аҳли дилни яхши унлар бирла овоз айламак (87 а.).

Ўшул дарёда ким бўлғай менингдек нотавон юзган. (12а – б.).

МЕНГЗАМАК – Ўхшатиш кўмакчиси маъносида қўланади. Менгзатмак шаклида келиб ўхшатмоқ маъноси беради (129 а.).

Девони лугатут турқда ҳам “менгзади” ўхшади, “менгзатти” ўхшатти маъноларида. Қутбда бу сўз менгиз шаклида келиб, каби, сингари, янглиғ маъноларида қўлланади. Ҳофиз Хоразмийда менгзайур — ўхшайди маъносида.

ТАЛИМ — Таржимонда кўп сўзига изоҳ бериш борасида кўп, ўқуш тарзида ҳам қўлланади, яна талим, йўл ҳам, дейилади, булар туркманчадир, деб таъкидланади. Бу сўз Қутбда ҳам кўп маъносида қўлланади: Талим ранж бирла топдим эрди ганж. Шабонийда ҳам бир ўринда бу сўзнинг худди шу маъноси таъкидланади (119 — а).

АЯҚ — маълумки, турклар энг қадимги замонларда кўчманчилик ҳаёти билан яшаган. У вақтда турк ҳаёти чўпончилик асосига таянар эди. Туркларнинг барча бойляклари қуй, эчки, от, туя, ҳўкиз каби ҳайвонлардан ва емаклари сут, қатиқ, пишлоқ, сарёғ ва қимиз каби чорва маҳсулотларидан иборат бўлган. Киядиган кийимлари ҳам шу ҳайвонларнинг пўстаклари, терилари, юнглари ва қорақўл терилари эди. Кўчманчи туркларнинг ишлаб чиқариши ҳам чорва маҳсулотларини қайта ишлашга асосланган эди: Туяларнинг оёқларидан оёқ номи берилган қимиз қадаҳлари, ҳўкизларнинг сон суяқларидан қимиз графинлари ясалган. Ҳайвонларнинг на суяги, на бўйни, на қовурғаси хулас, ҳеч бир нарсаши ташлаб юборилмас эди. Ҳар қандай ҳайвон (чорва) материалдан иложи борича туркка хос бир санъат асари вужудга келтирилари. Девону лугатит турқда аяқ сўзига; 1 — коса, идиш, 2 — оёқ (бадан аъзоси) деб изоҳ берилади.

Шабонийда аяқ сўзи идиш, коса маъносида қўлланиш борасида бадан аъзосининг жойлашув ўрнига қараб оёқни қўл билан контрастга киритиш ҳоллари ҳам юз беради:

Аяқдин қон ютар илким шикастаур (77 а).

АЯҚЧИ — кулол маъносида Маҳмуд Кошғарийда учрайди. Яёқ аёқнинг шакли сифатида қўлланади:

Холи доминда кезармен чил кеби тоғда яёқ (756) .

Маҳмуд Кошғарийда яёқ, сўзи келтирилиб, ҳардам хаёл. ёйиқ фикрли одам тарзида ифодаланаднки, юқоридаги яёқ — яёв маъноларига бевосита уйғун келади.

Шабоний аёқнинг охирги, сўнги маъноси воситасида ясалган яёқдан ҳам фойдаланади:

Сўзни яёқлай сўзлар Шабоний ёр домидин (118 — а)

БУХОР — Шажараи турқда бухор темакнинг маъноси мут (мўгул) тилинда аҳли илмнинг жамъ бўлатурган ери темак бўлур, деб изоҳ берилади. Бухорнинг бу маъноси жой номи бўлган Бухоро билан омонимияга киришади:

Ҳар саҳар анг, дебон турурменки, сабо Бухордин

Берса димоғи жонима буни ўшул бухор ила (145 – б)

Бухор сўзининг яна бир маъноси мўғулчада меҳмон бўлиб, Шабоний бир жойда унинг шу маъносидан ҳам фойдаланади:

Мени ғарқа қилиштур бил, Бухорий (177 б.)

АЗИН – бошқа, ўзга маъноларда қўлланади ва худди шу маъноларда қадимги туркий ёдгорликларда ҳам учрайди. XIV аср туркий адабий ёдгорликларда ҳам бу сўзнинг шу маъноси таъкидланади: томошадин азин ҳеч ишлари йўқ, Шабонийда бу сўз жўналиш келишиги қўшимчасини ҳам олади (101б).

УМСУНМАҚ – Таржумонда умсун – умид қилмоқ маъносида. Қутбда ҳам умунч шаклида қўлланиб, умид, ишонч маъноларини ифодалайди. Ўрта Осиё тафсирида ҳам бу сўзнинг шу маъноси таъкидланади.

Шабонийда ҳам икки ўрнида қўлланиб, ҳар иккисидан ҳам ишонч, умид маъносида келади:

Умсунурмен ҳар кечаким масту ҳайрон қайдасен (136а)

Иккинчи ўринда: Иштиёқим ҳаддин ошги умсуниб (23а)

Шунингдек, бу сўзнинг умун (умид қил) шакли ҳам кенг қўлланиб, Қутбда ва Тафсирда учрайди. Сўзнинг бу шакли илға маъносидаги мўғулча умун сўзи билан омонимия ҳосил қилади: (191б). Шабонийда бу сўзнинг умун шакли учрамайди.

БИЛИГ – маълумки, Чингизхон ўз набираларининг маданий савиясини юксалтириш мақсадида уйғур билгаларидан, олимларидан кенг фойдаланган. Уйғур ёзувида ўз фарзандлари, набираларини ўқитишни буюрган. Бартольднинг фикрича, уйғур ёзувининг мўғуллар томонидан қабул қилинишининг илк натижаси мўғулларнинг кундалик ҳаёт тарзини белгиловчи Ясанинг мужассамланиши ва китоб холига келтирилишидан иборат бўлган. Худди шу жойда у яна таъкидлайдики, Яса билан бир қаторда Чингизхоннинг панд – насиҳатлари тўпланган иккинчи китоб Билиг унинг авлоди учун олий давлат қонуни вазифасини бажарган.

Билиг мўғул шаҳзодаларнинг қатор авлодлари учун илм манбаси вазифасини бажарган. Бинобарин, Шабоний ҳам ундаги панд – насиҳатлардан баҳраманда бўлган. Бу ҳақда у ўз девонида икки ўринда таъкидлаб ўтади: 30б, 80б.

БИЛГА – Девонда Маҳмуд Кошғарий билга сўзини бир неча маъноларини келтиради: 1. Ҳақим, ҳикматшунос; 2. Олим, донишманд; 3. Оқил, ақлли. Қадимги туркий ёдгорликларда ҳам билга доно, ақлли маъноларида қўлланган. Бартольд Чингизхон замонидан худди

қадимги турклардаги каби ягона “маданий лавозим”, яъни муҳр сақловчи лавозими – муҳрдор бўлганлигини таъкидлайди ва яна қўшимча қиладики, унинг учун ва фақат унинг учунгина билга эпитети қўлланган. Билга эпитет маъносида Қутбда ҳам учрайди. Шабоний бу сўздан уч ўринда фойдаланади. 86, 306, 806.

КЎКАРЧИН – ўғуз лаҳжасига хос туркий тилларда кенг қўлланади. Хусусан, ҳозирги турк тилида калтар маъносида кўверчин шаклида қўлланади. Шунингдек, бу сўз қадимги туркий ёдгорликларда учрайди. Қутбда парранда сифатида кенг қўлланади:

Кўкарчинга кўкарчин, қозқа ҳам қаз.

Кўкарчин сўзи Таржумонда ҳам шу маънода қайд қилинади. Шабоний ҳам бир ўринда қўллаган: 143а.

БЎЛАМАК – ушатмоқ, парчаламоқ маъносида ҳозирги ўзбек тили шеваларида ҳам кенг қўлланади. Шабонийда бўлинмоқ, ўз – ўзини парчаламоқ маъносида бир ўринда учрайди.

Мен эй зоҳид, бўлайдурмэн 139 б.

ҚАБУС – уруш, жанг маъносида қадимги туркий ёдгорликларда кенг қўлланган: Табғач, оғуз, қитани бу учағи қабусур.

Шабоний қабус, яъни жанг майдони, уруш майдони сифатида “гунбази қабус” шаклида қўллайди.

Бу сўз ҳозирги туркчада ҳам қўлланиб, қапус – “жанжаллашмоқ” “мушглашмоқ”, маъноларига эга.

УМАҚ – Шабоний фақат бир ўринда ишлатади. Қадимги туркий ёдгорликларда умақ, умуқ шаклида келиб, дўст, оғайни, қадрдон маъноларини англатган. Шажараи туркда бу сўзга қуйидагича шарҳ келтирилади: “Ҳар жамоат бошқа – бошқа умақ бўлди ва уруқ отин кўтардилар, Умақнинг маъноси сўнгак темак бўлур. Турк халқи бир кишидан сўрса айтур: Умақинг не турур? – дер. Сўнгакин не турур демак бўлур. “Шажараи тарокима”да Абдулғозий қуйидагича ёзади: аймақ тедилар, асли умақ турур, расм турурким, қора улуснинг барчаси сўзни бутун айта билмас, ёрти айтурлар. Ушбу чоқда ҳам бир киши бир кишидан сўрса, элининг умақи не турур теб сўрар, умақ мўғул тили турур, бу вақтда қалмақ ҳам умақ дей турур, умақнинг маъноси уруғ темак бўлур. (Шажараи тарокима. Т.: 1994. 22 – бет).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам сўнгак – суякнинг насаб, уруғ маънолари бор. Масалан, бирор киши оқсуяк деб айтилса унинг авлоди тозаллиги, аристократлиги тушунилади. Суякнинг “Шажараи турк”да ҳам насаб, уруғ маъносида қўлланилиши учрайди: сўнгаки маълум эрмас, қайси турқдан эркани. Шабоний бу сўзнинг шу

маъносидан фойдаланади:

На ародан, на улусдан, на умақдан, на пари 100 – 6.

Тизенгаузен XIII – XIV аср араб тарихчилари асарларига таянган ҳолда умақ сўзининг мўтулча ва туркчадаги “қабилла” маъносини келтиради. Ҳозирги уйғур тилида умақ “қариндош”, “қадрдон” маъносида ишлатилади.

Сўй – қадимги туркларда оиланинг (шажаранинг) тўрт даражаси бор эди: 1. Буй (уруғ), 2. сўй (авлод – аждод), 3. Туркун (умумий ўчоқ бирлиги), 4. Барқ (оилавий қариндошлик).

Сўй – (авлод – аждод) лотинларда сўтна, олмонларда – зиппе, фарангларда парантала номлари билан бериладиган унсур бўлиб, туркум уюшмасига кирмайдиган амакизода, тоғавачча, холавачча каби яқин қариндошларнинг барчасидир. Сўйга ҳам она томонидан, ҳам ота томонидан қариндош бўлганлар киради. Биринчиларга она аждоди, иккинчиларга ота аждоди дейишади. Сулолалар ташкил топганидан кейин ҳам икки томонлама аслзодалик давом этади. Бу даврда ота томондан шаҳзода бўлганларга текин, она томондан шаҳзода бўлганларга инол унвони берилар эди. Бир шаҳзоданинг хоқон бўла олиши учун унинг ҳам текин (тегин), ҳам инол бўлиши, яъни ҳам ота, ҳам она тарафидан сулолага мансаб бўлиши лозим эди.

Шабоний сўй сўзининг ота тарафдан шаҳзода бўлганларга нисбатан қўллайди ва бир ўринда ишлатади: гургон сўйин 83 а. Бартольд инол унвон, титул тарзида қирғиз ҳукмдорларига нисбатан қўллангани ва у қағандан кейинги даражада турганлигини таъкидлайди. Ҳозирги турк тилида сўй – сўяд шаклида фамилия маъносида кенг қўлланади.

ЎНГИН – Маҳмуд Кошғарийда ўнгин ўзга, бошқа маънолари билан изоҳланган. Қутбда ҳам шу маънода қайд қилинади. Ҳофиз Хоразмий девониде икки ўринда “бошқа”, “ўзга” маънолари билан учрайди.

Зиё Кўкалпнинг таъкидлашича, қадимги турк даврида ўғизларда ҳар уруғнинг ўзигагина хос бўлган бир тамғаси, бир ўнгуни – бахтли тотеми, герби ёки ўзгача қилиб айтганда, суюкли белгиси бўлган, яъни онгун – бошқа тотем, ўғизларда ҳар бир уруғ сурувлари билан хазиналарини ўз тамғалари билан нишонлар эдилар.

Шабонийда бу сўз икки ўринда учрайди ва икки ҳолда ҳам “ўзга”, “бошқа” маънолари қайд қилинади: 276, 766.

ҚАЙРА – қайта, яъна маъноларига эга бўлиб, Қутбнинг “Хусрав ва Ширин” достониде учрайди: чечаклар қайра ул чимганга тўлди.

Шабоний девонида икки жойда учрайди: 20 — а, 152 а. шунингдек бу сўз Сибирда яшовчи ўйротлар тилида ҳам “яна”, “қайта”, “қайт” маъноларида ишлатилади. Бу ҳақда 1936 йилда Жанубий Сибирда яшаган, Олтой, Ўйрот ва бошқа халқлар тилидан халқ эртакларини ёзиб олган Анна Гарф ва Павел Кучияк хабар берадилар. Ўйрот тилида “ортта қайт” маъносида айта қайра жумласи қўлланади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги қайроқ сўзи шу сўздан ясалган бўлиши керак, чунки айрим шеваларда қайра бўйруқ феъли сифатида ишлатилиб, “гиж — гижла”, “уриштир” маъноларига эга. Икки жисм ни ўзаро уруштириб ўткирлаш қайрашни ҳосил қилади.

Қайраш учун уларни қайта — қайта ишқалаш керак. Ваҳоланки, ишқаланишнинг ўзи ҳам бир хил ҳаракатнинг такроридан иборат. Демак, қайра, ишқала, қайроқ — қайта — қайта солиб ишлов берувчи асбоб.

БИТИГ — битимак феълидан ясалган бўлиб, шарқий туркларда кенг қўлланилган сўз. Битиг сўзи ўрхун ёдгорликларида учрайди. Бу сўздан ясалган шахс оти битигчи биринчи марта “Қутағу билик” да маъмурий лавозим маъносида қўлланади. Кейинчалик бу сўз худди шу маънода муғуллар томонидан уларнинг уйғур, ўқитувчиларига нисбатан ишлатилган.

Бартольд венгерча битиг сўзини битигнинг фонетик варианты сифатида қарайди.

Шабоний девонида икки ўринда қўлланилган.

ШАД — Зиё Кўкалпнинг гувоҳлик беришича, эски туркларда бир эл бошқа эллари ўз идораси остига олган замон уларнинг сиёсий ташкилотини бузмасди. Тобе элнинг эски раиси ябғу, яъни малик номи билан эски мавқеини сақлаб қолаверган, ҳоқон унинг ёнида шад ёхуд шана — шахна номи билан гўё бир комиссар қўйган.

Қадимги туркий ёдгорликларда шад хондан кейинги биринчи даражадаги олий лавозим сифатида талқин қилинади. Шунингдек, бу сўз юқоридаги маъносида Ҳофиз Хоразмий девонида учрайди.

Шабоний асарларида уч ўринда қўлланилади. Ҳатто бир ўринда бадиний санъат воситаси сифатида ишлатилади.

Сени юборгали шодим, ўзумда йўқ шодлик (тажнис санъати).

ЎГМАК — “Мақтамоқ”, “олқишламоқ” маъносида Маҳмуд Кошғарийда учрайди. Шабонийда бу сўз икки ўринда “мақтамоқ” маъносида қайд қилинади.

СОН — “ҳисобламоқ”, “ҳисобга киритмоқ” маъноларида қўлланади. Қадимги туркий ёдгорликларда “ҳисоб — китоб”, “ҳисобламоқ” маъносида қайд қилинади. Қутбда “ҳисобга киритмоқ” маъносида келади. Шабонийда бу сўз фақат бир ўринда қўлланиб,

“ҳисобга киритмоқ” маъносида келади:

Сунбули хушбўни сен мушку анбар сонмағил.

Сон – “ҳисоб – китоб” маъносида “бадан аъзоси” маъносидаги сон билан омонимик муносабатта киради. Сонмоқ эски ўзбек тилида бадийий санъат воситасида кенг қўлланган сўзлардан бири. Хусусан, Ҳофиз Хоразмийда бу сўздан тақрир, тажнис ва бошқа санъатлар яшашда фойдаланган. Масалан:

Сонсиз қулумсан тегали Ҳофизни, эй шоҳи замон,

Бир кишини ўхшаб ўзни ўш сонга сонадур.

Ёки, Соғинмасумким ани сонга сонсалар сонда.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам сон, санамоқ сонга киритмоқ сўзлари ўз маъноларини сақлаган ҳолда кенг қўлланади.

ЯДА – қадимги туркий халқларла табиат ҳодисаларига таъсир кўрсатган ҳолда жанг майдонида қўллаш имконини берадиган сирли метериологик қурол бўлган.

XIII аср тарихчиси бўлган Ёқут ал – Ҳамавий ўзининг “Мужам ал – Булдон” китобида, туркларда ёмғир, қор ёғдиришга ёрдам берадиган қурол бўлган деб маълумот беради. Худди шу китобда турк подшоҳининг аскарлари иссиқ ва сувсизликдан ҳалок бўла бошлаганларида сирли тош ёрдамида ёмғир чақирилганлиги ва бунда об – ҳаво кескин ўзгариб, совуқ тушганлиги, ёмғир ва совуқ воситаси билан қўшинни ҳалокатдан сақлаб қолганлиги ҳақида маълумот беради. Ёмғир, қор ёғдириш ва момақалдироқ ҳосил қилишнинг бу усули қадимги туркий халқларда шаман – ядачи воситасида амалга оширилган. Яда – зада, задий, шалун (ҳозирги бурятларда) номлари билан юритиладиган сирли тош бўлган ва унинг ёрдами билан об – ҳавога таъсир ўтказилган.

Яда тоши оддий тош ҳолида ҳам бўлиши мумкин. Агар уни қора қўйнинг қони билан тўлдирилган кўзага солиб уч ёки етти кун давомида сақланса, қон қурийдми ва тошнинг юз томонини артиб Қуръоннинг биринчи сурасини ўқиш мумкин бўлади. Сурани албатта бошидан охиригача ўқиш лозим. Ундан сўнг булутлар тўпланиб ёмғир ёға бошлайди.

Агар тош ювиб ташланса, ҳаво очилиб кетади. Тошни илга боғлаб ҳар томонга тебратилса, шамол ҳосил бўлади. Айрим адабиётларда Ўрта асрларда яда тоши Туркистонда пул ўрнида ҳам қабул қилинганлиги ҳақида маълумот бор. Юқорида XIII аср туркларда яда усули қўлланганлиги ҳақида айтиб ўтилади. Шунингдек, яда усули XV асрда Дашти Қипчоқ ўзбекларида сақланган ва қўлланган. Бу хусусда Абдулхайрхоннинг 1451 йилда Абдусаид томонида туриб,

Мирзо Абдуллоҳга қарши урушга тушганида Тошкент атрофида душманга қарши Яда усулини қўллаганлиги ҳақида маълумотлар бор. Олтин Ўрда тарихига бағишлаб ёзилган араб ва форс манбаларида ҳам яда тоши ҳақида маълумотлар учрайди. Кейинчалик Бартольд қатор кузатишлар асосида Яда тоши умумтурк диний эътиқодига кўра қор, ёмғир ва бўрон ҳосил қилишда қўлланувчи қурол, деган хулосага келган. Шабоний девонида Яда тоши ва усули ҳақидаги маълумот икки уринда учрайди.

АНДА – Чингизхон тарихини ёритиш борасида Бартольд қуйидаги маълумотни келтиради: Темучин (яъни Чингизхон) ва Чжамуха болалиқда ўзаро мустаҳкам дўстлик ришталарини боғладилар ва бир – бирига нисбатан анда, яъни тутунган ака – ука ҳисобландилар. Анда сўзининг тутинган ака – ука маъноси замирида мустаҳкам дўстлик иплари билан боғланган ҳамкорлик ҳам назарда тутилади.

Бартольдининг ўзи шу сўз ҳақида иккинчи бир ўринда мўғулча энг мустаҳкам дўстликни англлатувчи сўз, деб маълумот беради. Мўғул андалари ўзларининг дўстлик ришталарини санъат обидалари воситасида асрлар оша сақланишини таъминлашга ҳам ҳаракат қилганлар.

Хусусан, Андижон шаҳри мана шундай андачиликнинг ёдгорлигидир. Мўғул саркардаларидан бўламиш Хайду ва Тува Фарғона водийсида дўстлик рамзи сифатида бир шаҳар бунёд қилдилар ва бу шаҳар Андакон – Андижон деб юритилади.

Шабоний девонида бу сўз худди шу маънода икки ўринда қўлланади.

Саргашта анда – “дўст”, “қадрдон”:

Хоки пойин орзулаб саргашта анда болгамен 134 а.

Шунингдек иккинчи бир ўринда ҳам шу маъноси таъкидланади. 71б. Маҳмуд Кошғарийда анда “у ерда”, “унда” маънолари остида бериледи. Шабонийда ҳам анда ўрин – пайт келишигидаги учинчи шахс олмоши сифатида шаклланиб, “дўст”, “қадрдон” маъносига анда билан ийҳом санъатини ҳосил қилади. Ҳофиз Хоразмийда бу санъат кенг қўлланган ва айнан бир байт давомида анда – дўст, анда – у ерда сўзлари параллел қўлланади:

Анингдек анда эрур бандага ёр

Ким анда сифади андин шикоят.

Ҳозирги ўзбек тилида анданинг “дўст”, “қадрдон” маънолари қуда – анда жуфт сўзида сақланиб қолган. Шунингдек, айрим ҳолларда архаик сўз шаклида “анда”, “дўст”, “қадрдон” маъноларини англатади.

Бошни кўп қотирма, сен кимсан дебон

Қимнинг хеш, кимнингдир андасидурман. (Абдулла Орипов).

Юқорида кўриб ўтилганидек, девон лексикаси тарихий – этимологик нуқтаи назардан ранг – баранг. Худди шу ҳол унинг ўзи яратилган даврдаги халқ тили лексикасида фаол ёки пассив истеъмолда бўлган сўзлар воситасида амалга оширилган луғавий ранг – барангликни белгилашга хизмат қилади. Бу ишни девон лексикасининг тематик гуруҳларга бўлиш йўли билан амалга ошириш мумкин. Шабоний девони лексикасини тематик гуруҳларга ажратиш ва уларни ўзаро қиёслаб ўрганиш XVI аср ўзбек тилининг ўз қатламида қандай соҳага оид сўзлар сақланиб турганини, қайси соҳаларга оид сўзлар халқ нутқидан тушиб қолганини ва уларнинг ўрнини қандай сўзлар эгаллаганини, улар ўз қатламдаги сўзларнинг семантик функциялари орқали юзага келганми ёки ўзлашма сўз қабул қилиш воситасида ҳосил қилинганми деган саволга жавоб бериш учун хизмат қилади. Шабоний газаллари тематик жиҳатдан ранг – баранг, худди шу ҳол асарларининг лексик доирасини кенгайтиради, шоирнинг асар таркибига турли хил лексемалар олиб кириши учун имконият яратади. Шабонийнинг кенг қамровли ижтимоий – сиёсий фаолияти унга турли жойларда хилма – хил одамлар билан мулоқотда бўлиш имкониятини тугдиради. Асарлари таркибидаги лексик элементларнинг турли – туманлиги уларнинг ўзларини ҳам турли жойларда, турли шароитларда, хилма – хил одамлар доирасида ёзилганини тасдиқлайди.

II БОБ

Муҳаммад Шабоний лирикасида лингвопоэтика масалалари

Муҳаммад Шабоний девонининг эски ўзбек тилига муносабати масаласи ҳамда унинг тарихий луғавий қатламлари таҳлили шоир асарларининг умумий луғат бойлиги борасида тасаввур ҳосил қилишимизга имкон беради. Навбатдаги вазифа шоирнинг айнан мана шу манбадан қанчалар маҳорат билан фойдалана олганлигини кўрсатиб беришдан иборат. Бу борада девонда сўзларнинг шакл ва маъно муносабати асосида бадийят яратиш масалалари ҳамда шоирнинг бадий санъатлар яратиш маҳорати таҳлил қилинади.

1. Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатлари асосида бадийят яратиш

а) сўзлардаги шаклдошлиқдан фойдаланиш

Шабоний сўзларнинг шакл ва маъно муносабатларидан фойдаланиш борасида оригиналликка интилади. Асарлар таркибида улардан турли бадий санъатлар ҳосил қилади. Сўзлардаги шаклдошлиқ хусусиятидан Шарқ поэзиясида ийҳом ва тажнис санъатлари ҳосил қилишда фойдаланилади.

Шабоний она тилидаги сўзларнинг маъновий хусусиятларини мукамал ўргангани ҳолда, турли ўринларда уларнинг шаклдошлигидан қатор санъатлар яшаш борасида фойдаланган. Масалан, асарда шоир бир байтнинг ичида икки омонимик муносабатдаги сўзни қўллайди, бир сўзнинг икки хил маъноси матн доирасида мавжуд бўлиб, бадий адабиётда тажниси томм санъатини ҳосил қилади. Бунда биринчи элемент ўзлашма, иккинчиси эса ўз қатламга мансуб сўз:

Ҳар кун ғами ишқидин кўнгулма сафар қилур,
Сад тавбани синдуруб, юз тавба асар қилур 396.

Шоир сўзларнинг маъно муносабатларидан мукамал фойдаланиш борасида бир байт ичида уч хил маъно ҳосил қила олган: 1) ҳар куни ишқнинг ғами билан кўнглимга сафар қилади тавба деворини (арабча сад – девор) бузиб гўзаллиги олдида юз (сон) тавбага бош эгдиради; 2) ўйламасликка юз (форсча сад – юз) тавба қилдиргани ҳолда ишқнинг ғами қошида яна юз (бет ва сон) тавбани дийдорлашув учун қилдиради; 3) имон воситасидаги тавба деворини бузиб, юз сифатининг таъсири билан юз бора тавба қилдиради.

Бу ўринда байтнинг маъносига мувофиқ ўлароқ сад (девор ва

сон), юз (сон ва бет) сўзларининг ҳар бири икки хил маънода келиб, тажниси томм санъатини ҳосил қилмоқда.

Шоирнинг шаклдош сўзлардан максимал фойдаланиш маҳорати яна шунда намоён бўладики, у омоним сузларни матнда бир жойда ёнма – ён келтиради ва икки хил маъно ҳосил қилади. Ён сўзи ҳозирги ўзбек тилида ҳам “томон” ва ҳам “буйруқ” феълини ифодаловчи маънолари билан омонимик хусусият касб этади. Эски ўзбек тилида бунга қўшимча равишда “қайтмоқ” маъносида ҳам омонимик жараёнга қўшила олган. Девонда бу маъноси билан ҳам иштирок этади:

Яна дўстлар фироқи бир саридур,

Фироқдин ёнмадим ёндим деганда 11а.

Ҳар иккала ён сўзи ҳам ийҳом санъати билан қўлланган, ҳар иккаласини ҳам “қайтмоқ” ва “ёнмоқ” (хуймоқ) маъноларида тушуниш мумкин. Шунинг билан бир қаторда биринчи мисрада фироқнинг “томон” маъносидаги сари сўзи билан алоқада бўлиши иккинчи мисрадаги ён сўзларидан бирини ўрин – жой маъносига эга бўлиши учун ҳам асос солмоқда. Ёки қуйидаги байтда ўз феъли биринчи маъноси “ўтди”, “кечди”, иккинчи маъноси “ўзиб кетмоқ”, “обгон қилмоқ”:

Шабоний нолиши тундин ўзуптур,

Не зулфка туштум ўш ўздум деганда 11а.

Шаклдош сўзларни бир ўринда икки хил маъно билан қўллаш нутқнинг зийватли чиқиши ва маънонинг кучайиши учун замин яратади. Шоир ўз асарларида сўзларнинг янги лексик – семантик стилистик шакллариини излаб топиш борасида маълум бир ижодий чўққига кўтарилган. Хусусан, етти сўзининг “сон” ва “феъл” маънолари бир мисра доирасида маънони таъкидлаш ва кучайтириш учун хизмат қилади:

Етти оҳимнинг тутуни етти айвониғача.

Биринчи етти: етмоқ феъли, етти сони, яъни “оҳим етди” ёки “еттинчи оҳим”, иккинчи етти ҳам феъл ва сон: “айвонга етди” ёки “еттита айвонига етти”.

Туркий ўзак – негизда тарихан юмшоқ ҳ товуши бўлмаган. Кейинчалик ўзлашма сўзлар воситасида кириб келган юмшоқ ҳ тилдаги чуқур тил орқа х товушига тенг келиб қолган. Натижада талаффузда конвергенцияга учраб, айрим ўринларда қаттиқ х товуши ўрнида ўкилади, аммо ёзувда анъанавий тарзда бўғиз товуши ҳ шаклида ифодаланади. Шоир ўз шеърларида конвергенцияга учраган х ва ҳ товушлари воситасида ҳосил бўлган сўзларнинг

омонимик хусусиятларидан кенг фойдаланади.

Биринчи ўринда

Найласун гайринг кўнгулда нуқта холинг борида 136

Хол – бадан аъзоси, “хол” маъносида

Иккинчи ўринда

Бўлмагил гофил кечалар, ушбу холинг боринда 136,

ҳол – “ҳолат”, “аҳвол” маъносида.

Шоир бу байт ичида ҳам тажниси томм, яъни тенг маънолик, ҳам қофият ул айнини ҳосил қила олган. Бу ҳодиса радд ул қофия деб ҳам номланади.

Сўзлардаги тўлиқ шаклдошлиқдан юксак савияда фойдаланиш шоирнинг поэтик маҳоратини таъминловчи мезонлардан бири. Туркий тилда сўзларнинг шаклдошлик хусусиятлари қатор поэтик жанрлар ва санъатларнинг юзага келиши учун имконият яратган. Она тилидаги бу хусусиятни мукамал ўзлаштирган шоир сўз маъносини бойитишга, қўлланиш доирасини кенгайтиришга, бинобарин, янги лексик – стилистик услуб ҳосил қилишга интилади, қолаверса, маълум бир тугал маъновий доирани ўз ичига олган байт маъносини янада мустаҳкамлашга ҳаракат қилади:

Не учун черикда сўрмади қардошларим,

Сўрмаса ақдин не парвоким, мени сўрди чибин 1186,

Биринчи мисрадаги сўрмоқ, “сўрамоқ”, “изламоқ”, “сўроқламоқ” маъноларини касб этган. иккинчи мисрадаги биринчи сўрмоқ – “йўқламоқ”, иккинчи мисра охирида сўрмоқ – “ичига тортмоқ”, “ютмоқ” маъноларида. Бир хил шаклдаги сўзларни ягона синтактик доира ичида қўллаб, маънони жилолантириш шоирнинг луғавий бойлигини юксаклигини кўрсатади.

Шоир шаклдош сўзларни параллел қўллаган ҳолда янги маънолар ҳосил қилишда давом этади:

Лаъли нобиндин қон ичармен қонимдин қонмайин 39а

Қон сўзи бадан аъзоси – от ва буйруқ феъли, аммо биринчи ўриндаги метафора услуби билан “қизил май” маъносини беради. Биринчи қон – май, иккинчи қон – инсон қони, учинчи қон – буйруқ феъли.

Ўзлашма сўзларни туркий талаффузга мослаштириш жараёнида омонимия юзага келади. Бунда ҳар иккала мослама ҳам ўзлашма бўлиши мумкин. Шейрий нутқда тўлиқ аллитерация ҳосил қилишда шоир ўзлашма сўзларнинг шаклдошлигидан ҳам кенг фойдаланади. Арабча садд (девор) сўзининг ауслаатидаги битта д товуши тушиб қолиб, форсча юз (сон) маъносидаги сад билан омофония ҳосил

қилади, бинобарин, омофония омографияга асос солади. Шундай қилиб, арабча садд ва форсча сад (юз) омонимияси юзага келади. Шоир сўзлардаги бу омонимиядан қаршилантириш услубида фойдаланади:

Лови лашкар хизматидин ушбу садни боғладинг

Сен ўзунг ёлғуз туруб, хирсинга сад боғла яна 106.

Биринчи мисрадаги сад ийҳом санъати натижасида икки хил маъно касб этиши мумкин. Арабча айн билан ёзиладиган саъд туркий тилда ҳам “бахт”, “толеъ”, “яхшилиқ” маъноларида қўллангани ҳолда талаффузга мос ўлароқ ёзувда ҳам айнсиз ёзилиб, шу маъноларда қўлланиши мумкин. Натижада бир байт ичида сад сўзи учта тенг маънога: “бахт”, “девор” ва “юз” (сон) маънолари билан шаклланган.

Эски ўзбек тилида тил олди юмшоқ у си билан айтиладиган туз – “тузмоқ”, “дала”, “тўғри”, “ўқ” каби қатор омонимик маъноларга эга. Шоир сўзнинг бу маъноларидан фойдаланиб, бир шеър ичида рада ул қофия ёки қайтариқ қофия санъатини қўллайди, бинобарин, омонимия ҳосил қилади.

Қошларинг, ёларки анбардин ёйибсен тузларинг 96а

бу мисрада туз – “дала”, “дашт” маъноларида.

Иккинчи байтда:

Эй кунгул жаҳд айлаким етсун фалакка тузларинг 96а

туз – “ўқ” маъносида.

Учинчи ўринда:

Зоҳидинг сўзи билан туз – тўғри йўлдин чиқмасам 103б,

Туз – “тўғри”, “тикка”, “ҳақ йўл” маъноларида. Бу сўз худди шу маъноси билан “тўғри”, “ҳақ”, “ҳақиқат йўли”, “Худо йўли” маъносидаги “ўнг йўл”даги ўнг, (50б) сўзи билан синонимияга киришади. Хуллас, туз девонда “дала”, “текислик” маънолари билан ва ниҳоят “тўғри йўл”, “ҳақ йўли” маънолари билан омонимик муносабат ҳосил қилади.

Тўртинчи ўринда “тузилган”, “белгиланган” маъносига ҳам эга:

Шул кўйинг, тузунда етти зарраи холинг, била 156б,

Эски ўзбек тилида араб алифбосидаги йо ҳарфининг шаклига нисбатан ўхшатишлар, метафоралар ҳосил қилинади ва шеърятда кенг қўлланилади. Йонинг эгрилиги метафорик услубда камон маъносидаги ёйга асос солган. Матн ичида йонинг қўлланиши ва ундан ҳам ё – “ҳарф”, ё – “камон” маъноларининг англаниши, биринчи ўринда метафора ва у иккинчи ўринда ёқ феъли учун ўзак маъносини ўтайди, семантик алоқани шакллантиради:

Қошларингнинг ҳасрати ё қилди қаддимни менинг

Воҳки ҳижрон ўти мужмар бики ёқилди яна 148а.

Бошқа ўринда шоир йо ҳарфини ё — ёки ёхуд боғловчиси билан омонимияга киритади.

Лавҳ юзунгда ажабдур бу ёзилгон икки ё

Ким не теб ёзиб, бу ғамзангни пайкон айладинг. 86б.

Биринчи мисрадаги ё бирданига тўрт маънода қўлланган ё — “ҳарф”, “камон”, “қош”, “ёки”. Иккинчи мисрадаги ё ҳам уч маънода: ё — “ёки”, ё — “тўр” (тутқун ушловчи), ё — “камон”. Учинчи маъноси ўқ маъносидаги пайкон сўзи воситасида семантик алоқага киришади.

Шу байтнинг ўзида шоир ё сўздан ясалган ёз сўзини “ёйилган”, “кенгайтирилган” (жой ёки дала) маъноси билан ёзмоқ феълига омонимик муносабатини ҳосил қилади. Ёз сўзи ҳам бошқа бир ўринда “очмоқ” маъносида юқоридаги маънолари билан омонимияга киришади:

Ҳажр шомида нетакким бўлди ёзмас кўзларинг 83а

Буларнинг ҳаммаси ийҳом орқали юзага келиб, мустақил маънога эга бўлган ҳолида тажнис санъатини ҳосил қилади. Қадимги туркий ёдгорликларда шод сўзи ҳоқондан кейинги даражадаги мансабда турган одамга нисбатан қўлланган. Шод, шунингдек, қўшиннинг сўл қанотига қўмондонлик қилган. Бу сўз ўзлашма “хурсанд”, “қувноқ” маъносида шод сўзи билан шаклошлик ҳосил қилади. Шоир бу икки маънодош сўзни бир ўринда қўллаб, параллел санъатлар ҳосил қилишда фойдаланади:

Сени юборгали шодим ўзумда йўқ шодлиғ

Ҳар иккала шод сўзи ҳам ўз ўрнида тажниси том санъатини ҳосил қилган, ҳар иккаласини ҳам “амал”, “лавозим” ва “хурсандлик”, “қувноқлик ҳолати” маъноларида тушуниш мумкин.

Шоир халқ оғзаки нутқидаги лексик бирликлардан кенг фойдаланган ҳолда санъатлар ҳосил қилади, уларнинг янги семантик хусусиятларини кашф қилади, лексик — семантик доирасини кенгайтиради. Қарға қуш сифатида узоқ яшайди, ифлос нарсалар билан озиқланади ва нохуш овозга эга, шунинг учун одамларда унга нисбатан салбий муносабат шаклланган. “Лаънатламоқ”, “ҳақоратламоқ” маъносидаги қарға феъли қуш номи бўлган қарға билан шаклошлик ҳосил қилади:

Отанг қулдуру қуллар аро қарға,

Сени топқан учун отангни қарға 15б

Омонимик муносабатдаги икки сўз бир ўринда қўллангани ҳолда шоир бирданига уч санъат ҳосил қилишга эришган. Бу ерда ҳам

ийҳом бор: масалан биринчи мисрадаги қарға — қул, энг қора қарға ва шунинг учун уни қарға, иккинчи мисрадаги қарға “лаънатла”, қолаверса, ҳар иккала қарганинг сатр охирида келиши тажниси томм ва рада ул қофия санъатларини ҳосил қилади. Ой “осмон жисми”, “вақт бирлиги” маъноларида қўланади. Шоир бу сўзнинг ҳар икки маъносидан кенг фойдалангани ҳолда ойнинг синоними вазифаси ўтовчи ҳилолни матнда семантик алоқага киритади. Ҳилол уч кунлик янги ой, яна қолаверса, иккинчи ойга, ой метафораси остидаги янги ёрга ишора қилади:

Тўлун ой бирла хаёлинг кизлар эрдим ҳар кеча

Бу ажаптур тўлун ой бошида кўрунди ҳилол 946.

Аввалги мисрада тўлун ой — ўн беш кунлик ой — жисми, иккинчи мисрада вақт бирлиги, яъни ойнинг тўлган кун, охири. Бу ерда метафора ҳам бор: тўлун ой — ёрнинг етилган, тўлишган юзи, иккинчи мисрада ҳилол ҳам “вақт бирлиги” ва “осмон жисми” маъноларида тўлун ой вақт бирлиги маъносини англатишга ёрдамлашади. Ҳилол ўз ўрнида метафорик услубда “қош” маъносини англатиши билан тўлун ойнинг “юз”, “жамол”, “ҳусн” маъноларида қўлланишига асос сомоқда.

Шоир сўзларнинг оғзаки нутқда омофония ҳосил қилишидан фойдаланиб ҳам омонимиялар ясади:

Ушбу лашкар пашшанинг ҳасратидин қилиб тутун

Менки ёр захминда тутун бўлганим бўлғай хомуш б7а.

Биринчи мисрада тутун “оловнинг тутуни” (дим) маъносид, иккинчи мисрада шоир ўз ҳолатини тутқинга нисбатан қилиб, тутқинни тутун шаклида келтириб, биринчи ийҳомга эришмоқда, яъни тутун ёрнинг, ошиқни ўраб олувчи тури, ошиқ тутунда — тутқинда, тутқун — тутуқ — тутун — асир.

Айн билан ёзиладиган айрим арабча сўзларнинг туркий манбаларда талаффузга мос равишда айнсиз ёзилиши ҳам омография, бинобарин, омонимия ясалишига олиб келади.

Беҳуда суръат ким қилур сурат била андоми йўқ 77б.

Бу ерда биринчи сурат — “ҳаракат”, “жаҳду — жадал”, “ингилия” маъноларида, иккинчиси эса “расм”, “шакл” маъносид бўлиб, унинг бу маъносини келиб чиқишида “гавда”, “жисм” маъносигаги аңдоннинг хизмати бор.

Шаклош сўзлар воситасида рада ул қофия — қайтариқ қофия санъатини ҳосил қилишда ҳам Шабоний юксак маҳорат намоён этади. Шоир туркий сўзларнинг қатор омонимик маъноларидан бир асар давомида сатр охирида фойдаланиб, тўлиқ аллитерация,

қолаверса, тўлиқ рада ул қофия, омонимияга эришади. Шеърнинг тили ва услубида оригиналлик ҳосил қилади, маънони жилолантиради, кучайтиради. Хусусан, 131 – шеърда шоир ироқ сўзини омонимик маъноларидан фойдаланган ҳолда тўрт марта рада ул қофия тарзида фойдаланади:

Биринчи байтда “узоқ” маъносида

Оҳ нетай дўстлар бўлди Самарқанд ироқ 31а.

Иккинчи байтда “куй”, “жирлов”, “йирлов” маъносида:

Тоза бўлур жисму жон ҳар неча бўлса ироқ 31б,

Учинчи байтда “ажралган”, “айрилган”:

Ким қарилиқ вақтида бўлдум алардир ироқ 81б.

Тўртинчи байтда жой номи, топоним:

Қилса муяссар Худо найлайин аҳли Ироқ 81б.

Бу каби юқори савиядаги аллитерация услубида шакланган рада ул қофия асосида ёзилган ғазал шоирнинг юксак поэтик маҳоратидан далолат беради, бинобарин, туркий тилнинг бой лексик – семантик воситаларини мукамал даражада ўзлаштирганини исботлайди.

Шабоний тилида ун сўзи “овоз”, “ўсмоқ” маъносидаги ун феъли билан бир қаторда 3 – шахс кишилик олмоши: “у” маъносида қўлланади. Ун (ул ёр) – ун (овоз) – ун (ўс) усулида омонимик қатор шакланади:

1) унсиз, ул ерсиз;

Ошиқ баданда нетақ ошиқ кизлагай унсиз 72а.

2) ун, овоз, товуш: куй:

Нетакким ун берур пардаларда қамиш 72а

3) ўс, ўсди:

Зарра – заррасидин унди – кўнглумда ишқ ўти 130 а.

“Ҳид”, “маза” маъносидаги бўй “жисм”, “ғавда”, “шакл” маъносидаги бўй (33а) билан шаклошлик ҳосил қилади:

Берса димоғ жонима бўйи ўшул бухор ила 145б,

Бухор сўзининг бу мисолдаги меҳмон, қўноқ маъноси жой исми ҳисобланган Бухоронинг қисқарган шакли Бухор (145б) билан шаклошлик ҳосил қилади.

Аслида отдош шаклида бўлиб, кейинчалик форма ўзгариши натижасида адаш шаклини олган “оти, исми бир хил” маъносидаги сўз ҳозирги ўзбек тилида уч маънога эга: адаш – отдош, исмдош; адаш адашмоқ, феъла; адаш – тамом бўлди. Шоир бу сўзнинг омонимиясидан ҳам фойдаланади; сўзнинг юқоридаги икки отдош, адашмоқ маъноларига бу сўзнинг асосан оғзаки нутқда учрайдиган

адаш — "тамом бўлди" маъносини омоним қилади:

Юзи кўнгулма ўт солди, кўзумни ҳам адаш этти 172а.

Ёқ сўзидаги томон, тараф маъносидаги от ва буйруқ феъли шаклида ҳосил бўладиган омонимик муносабатдан ҳам фойдаланади:

Ҳажр ўтидин ҳар саҳар кўнгулма ёқмиш менга 10а.

Шабоний бадий асар тилини жозибадор қилишда сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятларидан усталик билан фойдалангани ҳолда бир ўринда бир сўзнинг ҳам омонимик, ҳам антонимик маъно хусусиятидан фойдаланишга, санъат ҳосил қилишга эришади:

Чунки Ҳақдин тўла бўлди ичиму тошим менинг 83а.

Ич ва тош сўзлари ҳозирги ўзбек тилида ҳам от ва феъл маънолари билан омонимик муносабатта эга. Шоирнинг маҳорати шундаки, бу ерда ҳар иккала сўз мазмунидан келиб чиққан ҳолда шоир ва шоҳ Шабонийнинг асар ёзилган вақтидаги ижтимоий ва ҳарбий ҳолатини англаштишга ҳам хизмат қилмоқда. Ийҳом воситасида матн мазмунидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги маъноларни тушуниш мумкин: 1. Ичим: а) қорним тўқ; б) онгим, зеҳним тўла, ақлим етарли; в) оилам, қариндош — уруғларим, яқинларим ёнимга йиғилади; г) (кўмондон сифатида) ўз кўла остимга лашкар тўладим; д) хазинам, бойлигим ортди. 2. Ташим: а) устим бут бўлди; б) ташқаридан келадиган барча одамларим йиғилди; в) атрофим душманларга тўлди.

Шоир омофония натижасида шакли бошқа — бошқа сўзларнинг бир хил талаффуз қилиши натижасида шакланган омонимик бирликлардан фойдаланишда давом этади. Хусусан, оқувчан суюқлик шаклида бўлиб, ўт ёқишда ёки озиқ — овқат маҳсулоти сифатида ишлатиладиган модда ёғ деб аталади. Талаффузда бу сўзнинг ауслаутидаги ғ товуши жарангсизлашиб қ га ўтади ва "куйдир", "ёндир", шунингдек, "томон", "тараф" маъноларини англаувчи ёқ сўзи билан омофония ҳосил қилади:

Эй табиби хозиқим ёғ марҳами доғимга ёқ 77а.

Бир сони ва ўзлик олмоши канду кўшилиб, "бир ўзи" маъносини англайди. Бу ерда араб ёзувидаги омография натижасида бу сўзни беркинди шаклида ҳам ўқиш мумкин. Шоир асар тилини жиолоантиришда бу сўзнинг омографиясидан ҳам фойдаланади:

Бу зулф доминда дўстлар Шабоний берканду 142б.

Биринчи мисолда Шабоний зулф доминда бир ўзи қолди, иккинчи маънода Шабоний зулф доминда беркинди.

Шоир сўзларнинг омографиясидан туюқларда ҳам фойдаланган:

Анқонинг юзин кўрарсиз кулменгиз —

Оқ соқолидур юзинда гулменгиз
Ул қариликдин тили кўп қисқадур
Ким анинг юзин кўрарсиз кулменгиз

Биринчи мисрада кулмангиз “оқ юз” маъносида. Менг “хол” маъносида. Гулменгиз “гул юзли” маъносини ташимоқда. Сунгги мисрада кулманг “мазах қилманг” маъносида.

Ўзбек классик адабиётида кенг қўлланувчи туюқ сўзлардаги шаклдошликка асосланган жанрдир. Шабоний бу жанрда ҳам муваффақиятля ижод қилади, сўзлардаги шаклдошлик асосида гўзал туюқлар яратади:

Мушку анбар сочларидур чин била
Бир анингтеқ қайда болғай чин била
Ҳар не ким дер дилбаримтеқ турмасун
Гар не деса мен билурман чин била.

Ёқадур сўзининг уч маъноси асосида ёзилган туюқ:

Неча дилбар жонима ўт ёқадур
Жонимунг дардина дармон ёқадур
Оқ тўнунг кўрғанда ёнмоқ хуштурур
Хошиясинда билмадим не ёқадур

Асарнинг биринчи мисрасидаги ёқадур – “ўт ёқади”, “олов қалайди”, “жонимни ёндиради” маъноларида. Иккинчи ёқади – “хуш ёқади”, “роҳат беради”, “завқлантиради” ва ниҳоят сунгги мисрадаги ёқадур от, “ёқа”, “кийимнинг ёқаси” маъносида.

Шабоний туюқ яратиш борасида оригиналликка интилади. Хусусан, девондаги 359 – асарда туюқни олти мисралик шаклини қўллайдики, бу ҳол унинг салафларида учраган эмас. Бу асарда кеч сўзи тўрт марта – биринчи, иккинчи, тўртинчи ва олтинчи мисраларда келтирилади:

Эй Биноий бу китобинг, бўлди кеч 186а
– китобинг кеч ёзилди, иш кеч битди.

Бир сенингтеқ қайда бўлғай қўли кеч

– сен каби кечиккан, секин қимирлар одам, қўли кеч одам қайда бор.

Бизга Урганч юрушида ярамай

Сен фароғатда бўлупсан қули кеч

– уруш вақтида бажармадинг, яъни китобни кеч ёздинг.

Кетди ўш молинг, қароқчи қўлидин

Не турурсен энди анда қўли кеч

– қароқчи молингни олиб кетди, энди сен ҳам унинг ортидан кўлни кечиб ўт.

б) сўзлардаги маънодошлиқдан фойдаланиш

Асар тилида синонимик бирликларни кенг қўллаш унинг лугат бойлигини таъминловчи муҳим омиллардан биридир. Шабоний шоир сифатида ўзи мурожаат қилган тилни муқаммал эгаллагани боис унинг лугавий бойлигидан юқори даражада фойдаланади. Шоир бир сўзни бир асар доирасида ва агар иложи бўлса умуман девонда бир хил маънода қайта такрорламасликка интилади. Шоир мурожаат қилган тил ўзининг бутун лексик – семантик имкониятлари билан асарнинг бадиий – гоъвий муваффақиятини таъминлаш учун замин ҳозирлайди. Шоирга замондош адабиёт вакилларида синонимик воситалар асосан ўзлашма лексемалар ҳисобига кенгайтирилган. Юқорида таъкидланганидек, Шабоний ўз даврининг вакили сифатида асрлар давомида шаклланган адабий – лисоний анъаналаридан узоқлашиб кета олмайди. У ўз асарларида ўзлашма лексемаларни кенг қўллади ва уларнинг семантик – стилистик доираларини кенгайтди, маънодош эквивалентлик доирасида турли хил бадиий санъатлар яратди. Шунинг билан бир қаторда шоир асарлари тилини оғзаки нутққа хос лексемалар билан ҳам беъади, у ўз асарлари таркибига халқ шеваларидаги сўзларни дадил олиб кирди, уларни адабийлаштиришга интилди.

Шабоний девонда айнан бир маънони англатувчи лексик дублетлар ҳам учрайди. Улар нутқда тўлиқ синонимияни ҳосил қилади. Бу ҳол асосан ўз қатламдаги лексема билан ўзлашма қатламдаги лексема семалари ўзаро тенг келиб қолган ҳолда юз беради. Масалан, кўз 686 – чашм 736 – айн 61а, йўл 566 – раҳ 90а, аяқчи 566 – суроҳи 90а. бу каби лексик дублетлар ўз ва ўзлашма қатламларининг ўз доирасида ҳам юз бериши мумкин: курсак 26 – қорин 106б, бешумор 100б – беадад – беҳисоб – ҳисобсиз 76а, мурсал 86а – фаришга 105а ва ҳоказо.

Девондаги синонимик бирликларга уч нуқтаи назардан: маъно қирраси жиҳатидан, услубий баҳо жиҳатидан, нутқий хосланиш белгиси жиҳатидан ёндашув мақсадга мувофиқ бўлур эди. Шоир асарларида сўз маънолари бадиий санъат жараёнида ўзгариб туради. Мумтоз адабиётдаги ийҳом ва тажнис санъатлари нафақат бир сўз балки, бутун бошли асар матнидан турли – туман, баъзи бир

ҳолларда тамоман бир – биридан айри тушадиган маънолар ҳосил қилади, шунинг билан бир қаторда яна тамоман янги оригинал маъно ҳосил қилиш учун имконият сақланиб қолади. Шоир ижодининг характерли хусусиятларидан бири сўз маъносини матнда ўқувчи томонидан қабул қилиниши борасида тўхтовсиз ўзгариб туришида:

Бу ажабгур тўлун ой бошинда кўрунди ҳилол 936

Ой – осмон жисми ва вақт бирлиги – ўттиз кунлик муддат. Бу ерда уни осмон жисми сифатида тушунсак, унга ўзлашма ой маъносини берувчи ҳилол маънодош бўла олади. агар уни вақт бирлиги сифатида тушунсак, тўлун ой – тўла ой, яъни ойнинг охириги кун ва яна шу ўринда ҳилол ҳам ўзининг “уч кунлик ой” маъноси билан “янги”, “ёш ой”, “янги ойнинг бошлануви” маънолари билан шаклланади. Учинчи маъносида ой ҳам, ҳилол ҳам метафорик образда “ёр” маъносини беради ва бу ўринда ҳам метафорик услубда синонимик алоқада бўлади.

Шабоний бир байт ичида икки маъноли сўзларни ўз ва кўчма маъноларда қўллайди:

Оразинг устунда зулфунг гарчи очмас дафтарин,

Ҳеч қарор қилмас кўнгул кўрмаса гесу анбарин 95а.

Зулф – “соч” ва “қулф” маъноларида, “соч” маъноси билан шу маънодаги гесу сўзига синоним бўла олади. шоир бир матн ичида икки синоним сўзни келтириш билан маънони кучайтиришга интилади:

Лаблари холин кўруб нолон бўлурсен андалиб,

Булбуло тўма тиларсен ул юзи гулзоринда 10б.

Биринчи мисрада нола қилаётган андалибга мурожаат қилинса, Иккинчи мисрада унинг хушовозлигини, ошиқлигини таъкидлаш мақсадида булбулга мурожаат қилади. Андалиб учун объект – лабдаги хол, булбул учун – гулзор, ранг – баранглик, ҳар икки объектни умумлаштирувчи сўз юз.

Девонда маънодош сўзларни жуфтлаб келтириш йўли билан маъно кучайтиришга эришилган ўринлар ҳам бор.

Ўзгалар уруғисан, сен ҳуснунунг гавҳари

Ўзгалар уруғ қаёшу сен кўзумнунг гавҳари 136а.

Бу ерда уруғ ва қаёш сўзлари ўзаро синонимик муносабатда бўлган “авлод”, “қон”, “сулола” маъносини англатувчи сўзлардир. Зулф ва турра сўзларининг “соч”, “кокил” маъноларидаги синонимик муносабатидан маҳорат билан фойдалади:

Ортуқси не бўлди яна зулфунг доми

Ул турраи таррори қилди мени ошуфта 145б.

Матндаги ижобий бўёққа эга бўлган сўзни таъкидлаш учун кейинги мисрада унинг маънодошини аниқловчи сифатида бирга келтиради. Масалан, “хабар” маъносидаги мужда ижобий хусусиятга эга. Кейинги мисрада хабар, “яхши, шарофатли хабар” маъносида хушхабар шаклида берилади:

Сенга не мужда лойиқтур, эй санам дегил,

Ки жон фидо қилайин сенга ваҳ не хушхабари 1436.

Шоир шеъриятдаги тақрир, яъни сўз тақрорига асосланган тақрирни унга муроаат ун назир санъатини қўшган ҳолда маънодошлик асосида асар тилини безашга интилади:

Қиссани қилма узун зулфи муанбардин яна

Қўрқарам андин узунроқ бўлмагай афсонамиз 54а

Бу ерда байт бошида қисса, байт охирида афсона билан ҳикоят, дoston, воқеа сюжети маъноларини англатгани ҳолда синонимик муносабатта киришган.

Қуйидаги мисолда Шабоний ўз ва ўзлашма лексемага оид тенг маънодаги сўзлардан маҳорат билан фойдаланади:

Ҳар гўшда дур мисоли болди Шабоний сўзи

Оғзин қулоққа тутқай султон Абулфаворис 676.

Синонимик қатордаги сўзларнинг ўзаро маъно оттенкасидаги фарқ шоирнинг диққат марказида туради. Масалан “қўшин” маъносидаги черик босқин қилганда фарёд кўтарилар, табиий офат – сел келганда эса “нола” маъносидаги афгон. Бу иккала сўздаги маънодошлик контекстуал асосда черик ва сел сўзларини ҳам маълум маънода маънодошлигига асос солмоқда:

Шавқи черики кетмас фарёд илан кўнгулдин

Андоғки, сел келса афгон ила қайтмас 68а.

Шабоний ўзлашма сўзлардан фойдаланиш борасида улардан тажнис, муроаат ун – назир ва ийҳом каби қатор санъатлар ҳосил қилади. Омонимик хусусиятга эга бўлган икки сўзни бир ўринда келтириб, улардан ҳам маънодошлиқда, ҳам шаклошлиқда фойдаланади.

Масалан:

Эй кўнгул ёз фаслида кўргул Худонинг сайфини 167а

Ёз икки маънода, биринчиси вақт, мавсум номи – фасл, иккинчиси ёз буйруқ феъли, ёзиш, ёйиш. Сайф сўзининг биринчи маъноси “ёз фасли”, “тўкин – сочинлик мавсуми”. Ёз ва сайф сўзлари мана шу биринчи маънолари билан синонимик алоқага киритилмоқда.

Қон ва хун сўзларидаги маънодошлиқдан маҳорат билан фойдаланади:

Қор уза қонлиқ ёшимники тўкармен мисли хун
Ўшхатурмен оқ билақда ул ақиқ қоним менинг 89а.

Биринчи мисрада қон ёш учун сифатловчи вазифасида: қонли ёш, хун эса қор устига тўкилган қон учун сифатловчи “мисли хун”, яъни хундек тўкилган қон. Кейинги мисрада қордек оқ билақда “қондек қизил ақиқ”.

Шоир эски ўзбек тилида фаол лексик қатламда бўлган ўзлашма сўзларни келтириш билан бир ўринда лексик дублетлар ҳосил қилишда давом этади. Хусусан:

Сад тавбани синдируб, юз тавба асар қилур 75а.

Жумласида сад ва юз сўзлари юз сонини билдирувчи маънолари билан, ёки икки жаҳон (105а) – ду жаҳон (676) сўз бирикмаларидаги икки – ду лексик дублетлари шулар жумласидандир. Ёки қуйидаги мисолда форсча “сув” маъносидаги об сўзини ўзбекча сув билан қўллайди:

Кўз ёшимдин сув ичиптур, бўлди андин обу тоб 24а.

Шоир сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятларини мукаммал ўзлаштирган ҳолда улардан бир байт ичида ҳам маънодошлик, ҳам зид маънолилиқ ҳосил қилади. Бунда мисра бошидаги сўзни шу мисра охирида антоним сўз билан инкор қилади. Иккинчи мисрада антоним сўзларни айирув боғловчиси воситасида қаторлаштириб келтиради:

Зиёнду р бори асбоби жаҳон, тарки жаҳон асиг

Ўзунг инсоф бергил суд яхши ё зиён хуштур 65б.

“Фойда” маъносидаги асиг кейинги мисрада шу маънони ифодалаётган суд сўзи билан синонимик алоқага киришгани ҳолда зиён сўзи билан антонимия – тазод ҳосил қилган.

Бошқа ўринда шоир бир ҳолатни характерлаш учун сифатловчи вазифасини бажара оладиган сўзларни қаторлаштириб келтиргани ҳолда синонимия ясайди:

Кибру гина ва ҳасада ила илм аҳлининг ичи тўла

Шабоний бир хил маънони англатувчи сўзларни матнда қаторлаштириб келтириш билан чекланмайди. Уларнинг маъно оттенкаларига таянган ҳолда қўшимча маъноларидан маҳорат билан фойдаланади: Хусусан, тил ва шу маънони англатувчи забон сўзи ҳам ўзбек тилида “онг”, “ички дунё” маъноларига эга. Шуниингдек, “кўнгил” маъноси ҳам кузатилади. Қуйидаги мисолда сўзнинг бу маъноси бўртиб туради.

Тилимнинг ичра жонимсен, тилим ичра забонимсен 79б.

Тил — бадан ва кўнгили ичида жонсан, ҳаёт манбаисан, тил — кўнгили ва руҳимни изҳори учун тил — забонсан. Тил бош маъносиди забон билан лексик дублет — тўлиқ синонимия ҳосил қилади.

"Дала", "дашт", "кенглик" маъносини англлатувчи ёз сўзи ҳозир архаиклашган. Бу сўзнинг ўзбек тилида дашт, саҳро каби синонимлари бор. Шабоний асарларида бу сўзлар ҳам учрайди:

Бўлди ёзу дашти саҳро барчаси эрди биҳишт. 154а.

Ёз, дашт, саҳро сўзлари қаторлаштириб берилиб, бир синонимик уядаги сўзлар санаш учун эмас, балки пейзаж тасвирини бўрттириш, маънони кучайтириш учун хизмат қилмоқда. Жаннат маъносидидаги биҳишт кучайтирилган маъно учун ўхшатиш объекти. Шоир бошқа бир ўринда саккиз жаннатдан бирининг номи бўлмиш худд 164а, жаннат 1076 сўзларини беҳишт 154а сўзи билан синонимик алоқага киритади.

Шеърятда шоир маҳорати янги сўз ижод қилиши ёки бир сўзнинг янги маъносини яратиш билан боғлиқ. Шабоний ҳам бу анъанага содиқ қолади. Кўплаб янги сўзларни асарлари тилига мужассам қилади. "Томоша" маъносидидаги кўргу сўзини қўллайди:

Асову дастору риёда кўргу

Шабоний тилининг ўзига хос хусусиятларидан бири ўхшатишлар воситасиди образларнинг айрим томонлари бўйича яқинлик ҳосил қилиш ва мана шу яқинлик асосиди бир тимсолни иккинчи бир тимсолга айнан маънодош шаклида келтириш. Ўзбек мумтоз адабиётида Фарҳод, Мажнун каби афсонавий тимсоллар ишқ йўлида онгини йўқотган киши, чин ошиқ тимсоли сифатида характерланади ва ҳақиқий муҳаббат соҳиблари бу образларга қиёсланади. Шоир шеърларида Фарҳод ва Мажнунга ўхшатишлар ҳосил қилиш билан чегараланмайди, ўзини ҳам ишқ йўлининг Фарҳоди ёки Мажнунни деб ҳисоблайди, демак Фарҳод ва Мажнун метафорик тарзда ҳақиқий ошиқ сифатида майдонга чиқади. Айнан шу томони икки метафорик маънодаги сўзнинг синонимиясига олиб келади, талмех санъати ҳосил қилинади:

Мени Фарҳод янглиғ телба қилди ул лаби ширин,

Яна Мажнун бўлуб келдим қилинг тоғлар ҳазар мендин 67а.

Ёки

Неча Фарҳоду Мажнун қиссасин айтайин носих 74б.

Пиёла — май идиши, суроҳи ҳам ичимлик ичиш учун мўлжалланган идиш, бу иккаласи англатаётган маъно шоирда жами май сўз бирикмасиди умумлаштирилмоқда, бинобарин, пиёла —

сувоҳи — жами май синонимик уяси шакллантирилмоқда. Тоқат ва сабр сўзлари ҳозирги ўзбек тилида ҳам тенг маъноли синонимлар ҳисобланади. Шабоний бу сузларни асар таркибида такрор — такрор қўллаб, улар воситасида бирданига уч санъат яратишда фойдаланмоқда:

Дедингки фироқимда тоқат била сабр эткил
Ул тоқат эмас мумкин бул сабр не имкондур

в) сўзлардаги зид маъноликдан фойдаланиш

Шабоний асарларида сўзлардаги антонимия — зидмаънолик, антитеза ҳодисаси турли йўллар билан амалга оширилади. Хусусан, лирик қаҳрамон аҳволи ва маҳбубининг лирик қаҳрамонга муносабати, лирик қаҳрамон билан уни ўраб турган муҳит ўртасидаги муносабат руҳий жараёнлар ва шунга ўхшаш конфликтли ситуациялар шоир танлаб қўллаётган сўзлардаги зиддиятларнинг асосида ётади. Шоир инсон ва табиат, инсон ва инсон ўртасидаги зиддиятни турли воситалар билан номлашга интилади. Асарлар тилини безашда лексик — семантик воситалар маълум жараёни, воқеани аташни, номлашни зарур сўз билан таъминлай олмаса, ўзга тиллардан сўз олиш йўли билан янги лексик — семантик бириклар жалб қилади.

Шабоний тилидаги муҳим хусусиятлардан бири сузларни маъно ва шаклда ўзаро уйғунлаштириш, яъни зид маъноли сўзларни лафздошлик асосида танлаш. Бу ўринда кучли аллитерацион жараён ҳам амалда бўлади. Сўз бошида ва охирида товуш такрори кузатилади:

Ул турраи таррори қилди мени ошуфта
Хуштур менга эй сўфи иқрорию инкори

Байтнинг биринчи мисрасидаги икки сўзга кейинги мисрасидаги икки антоним сўз қарши қуйиляпти: Турра — кокил, таррор — ўғри, яъни эс — ҳушни ўғирловчи кокил, иккинчи мисрада эса шоир ёр ва унинг кокилдан фойдаланган ҳолда товушдош сўзлар воситасида антонимия ҳосил қилган: кокилдан маст бўлганлигига иқрор, ақлу ҳуштини ўғирлатганлигига инкор.

Шабоний матн ичида объектдаги нарсаларнинг ички ва ташқи аҳволига асосланган ҳолда қарама — қарши ҳолат ҳосил қила олади. бир объектни икки антонимик муносабатдаги сўзлар билан таърифлайди. Кошона ўзбек тилида "кенг", "озода", "шинам жой" — уй маъносида. Вайрона эса аксинча, кошонанинг бузилган, яроқсиз ҳолга келтирилган аҳволининг номи. Қуйидаги байтда шоир

бу сўзларнинг зид маъноларидан усталик билан фойдаланади:

Фурқати ўтига ёнди бил, кўнгул кошонамиз

Ганжи васлининг хаёли воҳ, бузар вайронамиз

Шоирнинг сўз маъноларидан фойдаланиш маҳорати яна шунда кўринмоқдаки, ҳар иккала мисрадаги маъно ўзаро уйғун, аммо объектларнинг аҳволи эса бир – бирига зид: бири кошона, иккинчиси вайрона. Байтни яна шоир жисми ва руҳининг аҳволи маъносида ҳам тушунишимиз мумкин ва бу ўринда ҳам жисм ва руҳдаги қарама – қаршилиқни изоҳлашга хизмат қилади: кўнгул – кошона, хаёл, руҳ – вайрона.

Шоир психологиясидаги қарама – қаршилиқни, зиддиятни тавсифлаш учун бир ҳолатни иккинчи ҳолат билан инкор қилади. Бу инкор оддий инкор эмас, зид маъноли инкор:

Ушбу сирни билмасун деб кизлар эрдим доимо

Ошқоро қилди охир донан дурдонамиз 626

Кизламоқ – яширмоқ,

Кизламак – “яширмоқ”, “беркитмоқ”, “пинҳон қилмоқ” маъноларида, ошқора қилмоқ эса, яшириқ нарсани юзага чиқариш, ошкор қилиш.

Шоир бу матн ичида ёнма – ён тарзда бир неча маъноли сўзларни қўллайди:

Кундуз Шабоний шоҳ зрур, аммо кечасидур гадо 73 б.

Пайтга, вақтга монанд равишда шоирнинг руҳий аҳволи ўзгармоқда, аммо шоир руҳий ҳолатини, ижтимоий аҳволига боғлиқ равишда изоҳламоқда. Пайт маъносини ифодаловчи сўзлардаги зидликдан фойдаланган ҳолда антонимия яшаш шоир асарларида кенг фойдаланилган усуллардан бири:

Юзунгдин ўзга субҳу зулфунгдин ўзга шоми йўқ 74 б.

Юз – оқлиқ жиҳатидан тонг белгиси, ёруғлик, соч эса қоралиқ жиҳатидан тун белгиси, зулмат. Тонг билан шом – тун ўртасида зиддият юз билан соч ўртасида белги жиҳатидан пайдо бўладиган антонимияга асос солган. Контекстдаги маъно шунга таълаб қилади. Шунингдек, бу ерда йўқом воситасида юзага чиқадиган яна бир маъно бор, соч – тун, туннинг охирида эса тонг, аниқроғи юз. Ёрнинг юзига етишмак эса, унинг висолига етмоқ билан баробар. Юзга, ёруғликка етишиш учун албатта соч – зулмат – зиндон тубига кириш ва ўпиш зарур. Демак антитеза матн ичидаги маъно ва ҳодисанинг тадрижийлигига ҳам асос солмоқда. Антонимик қатор юз – зулф, соч, субҳ, тонг – шом, тун шаклида амалга оширилмоқда. Яқин сўзи ҳам пайт, ҳам масофа учун эпитет вазифасида қўлланади.

Эски ўзбек тилида пайт маъносидаги яқин сўзига маънодош анқариб ҳам бор, ammo анқариб масофа билдирмайди. Яқин, анқариб сўзлари билан зид маъно ҳосил қилувчи ироқ сўзи ҳам “вақт” ва “масофа” маъносига эга, хусусан, ироқ замонларда. Яқин ва ироқ сўзлари ўзларининг масофа ва пайт маъносини англатадиган семалари воситасида антонимик муносабатта киришади:

Барча қариндошларим бир — биригадур яқин

Ким қарилиқ вақтида бўлдум алардин ироқ 80 а.

Бир байтнинг ўзида ийҳом асосида учта антонимик сема ҳосил бўлмоқда:

1) қариндошларим ўзаро яқин масофада жойлашган, ёлғиз мен улардан узоқ (жой)даман;

2) қариндошларим тез — тез (яқин — яқин)да учрашиб туради, ёлғиз мен улар билан узоқ (вақт)да кўришаман ;

3) барча қариндошларим ўзоро кўнгил яқин (иноқ), ёлғиз мен улар ичида ироқ (маънавий жиҳатдан яккаланиб қолганман — узоқман).

Ширин ва аччиқ сўзлари ўзларининг маъно хусусиятлари билан асосан озиқ — овқат маҳсулотларининг белги хусусиятларини англатишга хизмат қилади, ширинликдан инсон баданига хуш ёқадиган хусусият, аччиқликдаги акс таъсирга зид қўйилади. Ammo инсон табиати шундай қурилганки, у гоҳи — гоҳида аччиқни, айтиш мумкинки, ўта аччиқ нарсаларни истеъмол қилишга одатланган. Шоир айтган шу ҳолатга асосланган ҳолда ширин ва аччиқ сўзларидаги маъно хусусиятларидан муваффақиятли фойдаланган ҳолда зид маънолик ҳосил қилмоқда:

Ул лаби шириндин аччиқ сўз ярашур телбага,

Мастроқ бўлмай бале ҳар неча аччиқ бўлса бол 93а.

Лаб — ширин, сўз аччиқ, ammo сўз — бол, шунинг учун бол аччиқ булиши мумкин эмас. Бол — асалнинг энг кучли ва энг фойдалиси у энг тақт сақлангани, узоқ вақт сақланган асалда аввал аччиқ таъм сезилади, сўнг ширин, ширин бўлганда ҳам узоқ вақт таъсир қилувчи ширинликдир. Шоир ижтимоий ҳаётдаги зиддиятни табиий асалнинг шу хусусиятига таянган ҳолда тавсифлаб муваффақиятли ухл атиш ҳосил қилмоқда. Сўзлардаги маъно зидлиги шоир ва ёр ўрнатишдаги муносабатни ойдинлаштиришга хизмат қилмоқда: лаб — ширин, ammo ундан чиққан сўз — аччиқ; кейинги мисрада контраст жойиб ечимга эга: бол(лаб) ҳар қанча аччиқ бўлса, ошиққа шунча хуш ёқадик, ошиқ унданда мастроқ бўлади.

Шабоний ўз шеърларида лирик қаҳрамоннинг ижтимоий

аҳволдан келиб чиққан ҳолда контраст ҳосил қилишда давом этади. Ошиқ — ақлу ҳушдан кечган нодон, уни ҳамма масҳара қилади, унинг аҳволи оғир, аммо у тавба қилиши, йиғлаб — йиғлаб тақдирга тан бериши мумкин, шунда доно бўлади:

Ошиқ ўлганни дер эмишлар баче нодон киши,
Қатралар кўзум ёшидин келса доно бўлғамен 134 а.

Бу ерда нодон — доно шаклида тазод ҳосил бўлмоқда.

Ўзбек тилида роз сўзи айтилган, тилга келтирилган фикр, бинобарин, очиқлик маъносига эга, унинг акси эса яшириқча, бекитиқ фикр — ниҳон. Шоир бу сўзлардаги зиддиятдан ўзининг ички ва ташқи дунёсини тавсифлашда фойдаланади:

Кўзум ёши қилур пайдо менинг, розу ниҳонимни 167 а.

Шоир ҳарбий юришларда лашкарнинг ҳолатидан ҳам зид маъноли тушунчалар — тазод ҳосил қила олади: ички — дўст, ташқи — душман (50 а). Абсолют антонимик бирликлардан бирини инкор, бошқасини иқроор, тасдиқлаш йўли билан ҳам шеъринг нутқни сайқаллаштиришга интилади:

Етти кишварни олсам қатимда кенг, эмас,

Ҳимматим кўзига оламнинг, фазоси тор эрур 33 б.

Кенг ва тор сўзлари умуман бир — бирини инкор қилувчи антонимик бирикмалар, кенг эмас тор ёки аксинча.

Зид маъноли сўзлардан фойдаланишда Шабоний икки тил элементларини лексик — семантик майдонга жалб қилади:

Эй Шабоний зое этма сен йигитликда умрунг

Ким мазамматдин не ҳосил, чун келур айёми шайб 19 б.

Йигитлик, ёшлик, куч — қувватга тўла айём, шайб эса “қарилик”, “кексалик” маъносидаги сўз. Йигитлик ва шайб сўзлари инсон умрининг босқичларига нисбатан, бири боши, иккинчиси охири бўлганлигидан антонимик муносабат ҳосил қилади. Шу ўринда яна инсон умрини йил фаслларига қиёслаган ҳолда баҳор ва кузнинг бирини яшарувчилик, бошқасини амал даврининг ниҳояси эканлигидан фойдаланиб йигитликни баҳорга, қарилик, шайбни кузга ўхшатиб зид ҳолат ҳосил қилмоқда. Бошқа бир ўринда шоир қарилик сўзидан ҳам фойдаланади:

Эй дарифо ким, қарилиқ вақтида бўлдум ғариб 19 а.

Шабоний тили учун хос хусусиятлардан бири зид маъноли сўзларни жуфтлаб қўллагани ҳолда кўплик маъносини ҳосил қилиш. Дўст ва душман сўзлари алоҳида қўлланганда антонимия ҳосил қилади. Шоир бу сўзлардан матн ичида “халқ”, “омма”, “кўпчилик” маъноларини ясади:

Турубмен дусти душман билмасун теб 11 а.

Бошқа бир ўринда шоир “халқ”, “халойиқ”, “фуқаро” маъносидаги раият сўзини давлат бошлиғи султонга қаршилантириб, ижтимоий зиддият антонимия ҳосил қилади:

Карашма бирла яғмо қил,
Ки мен раияту сен султон

Сўзлардаги зид маънолардан шоир ийҳом саънати ҳосил қилишда моҳирона фойдаланади. Кўҳна сўзи “эски” маъносида бўлиб, бирор – бир предметга нисбатан қўлланганда узоқ йилларнинг гардини мужассам этган қадимий жисм маъносини беради. Тоза сўзининг бош маъноси “покиза”, “пок”. Шунинг билан бир қаторда бу сўз янги маъносига ҳам эга. Шоир кўҳнага нисбатан тоза сўзини зидлаш борасида унинг “янги” ва “покиза” маъноларидан параллел фойдаланишга эришган:

Ногаҳон келса бу қулнинг ҳолини сўрмоқ учун

Кўҳна жонимдин кечибон тоза бир жон қилғамен. 113 б.

Юзни ниқоб билан бекитиш офтобни зулматга ўраш билан баробар. Юз – офтоб, ниқоб – зулмат синонимияси воситасида шоир юз – ниқоб, офтоб – зулмат зид маънолагини ҳосил қилади:

Ой юзунгдин эй санам олсанг, ниқоб

Туғар ул зулмат тунинда офтоб. 16 а.

Предметларнинг қаттиқлик ва юмшоқлик хусусиятларидан ҳам фойдаланиб антонимия ҳосил қилади. Мум – юмшоқ, тез эрийдиган нарса, тош унинг акси. “Тош” маъносидаги санг ва қора сўзларини жуфтлайдиган ҳолда маъно кучайтириш йўли билан мумга зид маъно ҳосил қилади:

Ишқ ўти бирла кўнлунг агар мум бўлмаса

Дема кўнгул анию ани санги хора қил. 99 б.

Шунингдек, шоир метафоралар воситасида ҳам антонимик бириклар ҳосил қилишга эришган:

Мени эгди эй санам ул рост қаддинг жилваси,

Билсам ул нозук ниҳолинг сунбулининг доли бор. 54 б.

Шаҳс отларидан зид маънолар ясайди:

Телбалар кўйунда мен нечук хирадманд айлайин. 133 а.

Ақлу ҳушдан бегона одам телба дейилади, унинг акси, зиди ақлли, эски ўзбек тилида хирадманд. Бошқа бир ўринда сўзлардаги маъно зидлигидан сўз бирикмалари ҳосил қилади:

Қилмадилар гўш мундоғ, халқи нодон ўлмасун

Эй Ҳирийнинг дониш аҳли сулуҳ сизга яхшироқ. 130 б.

2. Шеърӣ санъатлар

Асарнинг бадийтини юзага келтирувчи воситалар, ўхшатишлар, эпитетлар, сўзларнинг хилма – хил фонетик, морфологик ва лексик формалари унда маъно ифодаси учун хизмат қилади. Поэтик тилнинг китобий ёки сўзлашув тилидан фарқ қилувчи муҳим жиҳати – ундаги ўзига хос лексик – грамматик жараён, эмоционаллик.

Прозадан фарқли ўлароқ, шеъриятда хусусан, ғазал жанрида тилнинг худди шу хусусиятлари шоир маҳоратини таъминлашга хизмат қилади. Шоирнинг бирламчи вазифаси маълум бир қолип (клише) доирасида сўзларнинг маъно нозикликларидан фойдаланиб, янги бадий клише, адабий шакл яратиш. Яратилган синтагмада сўзлар ўз бошланғич фонетик, морфологик формаларидан узоқлашган бўлишлари мумкин, аммо семантик валентлигига путур етмаган ҳолда, ёки бир матннинг ичида сўз ўзининг дастлабки лексик – семантик формасидан узоқлашган бўлиши мумкин. Бадий асардаги синтактик жараёнда сўзлар турли – туман маъно формалари билан матн бадийтини таъминлайди. Ўхшатиш (ташбиҳ), қиёслаш, иборавийлик (талмиҳ), қарама – қаршилик (таъод) ва яна жуда кўп бадий санъатлар сўзларнинг кутилмаганда матн давомида очилган янги маънолари (ибдо) бадий тилнинг хусусий белгилари саналади.

Реал лисоний шароитда сўзнинг лингвистик формаларини бадий тилда маълум мақсадлар учун фойдаланиш ҳар бир ижодқорнинг сўз қўллаш маҳорати билан боғлиқ.

Шабоний девонининг асосий қисмини ғазаллар ташкил қилади, бинобарин, ғазаллар воситасидаги бадий – лисоний таҳлил шоир асарлари тилнинг маъно ва бадий оламининг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш учун етарли даражада асос бўла олади.

Ғазал жанри ўз ибтидосини қадимги араб поэзиясидан олади. Унинг мавзу ва шакл жиҳатлари ҳам ўша даврдан сақланиб қолган. Ғазал кейинчалик, форсий адабиёт асосига олингандан сўнг унинг асосий лирик жанрига айланди ва худди ўша шакл ва мазмунда туркий адабиётга ҳам кириб келди. Туркий ва форсий адабиёт бир заминда шаклланди, ҳар икки тилдаги адабиёт ўзаро ҳамоҳанг ривожланган.

Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс ар Розийнинг “Китобул – муъжам фи маъъир ашъор ул аҷам” (614 – 630 йилларда ёзилган) китоби ғазални мазмунан ўрганиш учун муҳимдир. Чунки айнан

шу китобда ғазал мавзуси ҳақида фикр юритилади. Ғазал сўзининг лугавий маъноси аёллар ҳақида сўзлаш, аёлларни васф қилиш демакдир. Жуда кўп таниқли шоирлар ҳам ғазални маҳбубанинг гўзаллигини шарафлаш, унга интилиш йўлидаги ошиқ аҳволини шарҳлаш, деб таърифлайдилар. Ғазалнинг мақсади инсон қалбини тинчлантириш, шунинг учун ғазалда қўпол сўзлардан сақланади.

Қобул Муҳаммад томонидан яратилган "Ҳафт қулузум" асарида ғазал мавзуларидан ташқари унинг шакл хусусиятлари ҳам шарҳланади: "Билгинки, ғазал сўзи севги ва аёллар ҳақида ҳикоя қилишни англатади, том маъносида бу сўз ҳажм ва оҳанг билан жиқланган бир неча байт демакдир. Буларнинг биринчи байти матла; матла деб, ҳар иккала мисраси қофияланган байтни айтади. Агар иккинчи байтнинг ҳам ҳар иккала мисраси қофияланса, зеби матла, ҳусни матла дейилади. Охириги байтни мақта ёки хотима деб атайдилар. Ғазал ҳажми 11 ёки 12 байтдан ошмаслиги зарур. Айримлар 19 байтни чегара ҳисоблайдилар... Агар ғазал 19 байтдан ортиқ бўлса, қасида ҳисобланади (миқдор нуқтаи назаридан)".

Шу йўналишда шакланган ва анъаналар боис мустаҳкамланган ғазал жанри кейинлик кўплаб шарқ халқларидаги каби туркий халқлар адабиётида ҳам етакчи жанрга айланди. Севги — муҳаббат мавзусидаги ғазаллар тарихан "мен — маҳбуба" шаклида универсал лирик схемада тузилади.

Шабоний ғазаларида учрайдиган бадий санъатлар унинг сўз қўллаш маҳоратини ёрқин мамоён қилади, биянобарин, эски ўзбек тилининг бадий — лисоний имкониятларининг аспектиларини очиб беради. Мисол учун қуйидаги ғазални олиш мумкин:

Эй юзунгдин нури илоҳи кўзларингдин кун қамар,
Ё қошинг, кўргач сени ўшу ой эксилиб ўздин кетар.

Эй сенинг, жисминг жавоҳир ҳалқа ёйдинг гавҳари,
Гавҳар исминг эшиттач куфру куффорлар етар.

Сочларинг тунида Ҳиндин сен паришон қавладинг,
Зулфи сунбулинг тарарда субҳ юзунгдин асар.

Қошларинг меҳроб ўлди, сарв қаддинг жон аро,
Жон аро қаддинг агар бўлмаса ул жондин кетар.

Қайда бўлса бу Шабонни соласен майдон аро,
Мунда ва маҳшарда дилбар сенинг отингни битар. 30а.

Ҳазалда фикр лирик қаҳрамон томонидан (1 шахс бирлик олмоши "мен") ифодаланган ва у маҳбубага (2 шахс бирлик олмоши "сен") мурожаат тарзида баён қилинган. Шу мурожаат воситасида шоир ўзининг бутун луғавий имкониятлари билан маҳбубани улуғлашга, ўзини – қаҳрамоннинг аҳволини изоҳлашга ҳаракат қилади. Биринчи байтда мурожаат ташбиҳ (ўхшатиш) га ўтати, ташбиҳи маршрут услуби, яъни агар Илоҳнинг нури бўлса, сенинг юзингникичалик бўлар, қамарнинг нури кўзингникичалик бўлар, Иккинчи мисрада ийҳоми томм санъати (ёки тажниси томм) юзага келган: "ё" бу ерда икки маънода қўлланган: 1 – маъноси "ё" яъни "ёйдек", "эгилаган" қошинг, 2 – маъноси "ёки", "ёхуд", "қошинг" сўзи ҳам "ёйнинг маъносига қараб икки вазифани бажарган, 1 – қош", "сенинг қошинг" (аниқланмиш), 2 – "қошингни" (тўлдирувчи). Байтда яна мурот ан – назир санъати ҳам бор. "Қамар" ва "ой" сўзлари ўзаро синонимия, маънодошлик ҳосил қилган. Иккинчи байтда яна мурожаат услуби "жисм – жавҳар" (ташбиҳ), ёки "жисминг – жавҳар ҳалқаси", "ҳам жавҳар ҳалқаси", "ҳам жавҳар", сўзи метонимия ҳосил қилган. Худди шу мисрада яна мурот ан назир санъати қўлланган: жавҳар – гавҳар (бу ерда яна таносуб санъати ҳам бор). Байтда ташоҳеб ул атроф (ёки тасдир ҳам дейилади) санъати иштирок этган, гавҳар сўзи биринчи мисранинг охирида ва иккинчи мисранинг бошида қўлланган. Учинчи байтда ташбиҳи измор, яъни яширин ўхшатиш, бекитиқча қиёс бор – сочларинг – тун, яъни тундек қора (истиора, метафора). Қоралиқда сочларинг Ҳинд тунидан ҳам ошиб тушади (жомии танҳо – қиёслаб ўхшатиб, ошириб кўрсатиш, иғроқи фис – сифат – гипербола). Кейинги мисрада мурот ан назир (синоним сўзларни келтириш) санъати: зулф – соч, сунбул метафорик равишда соч маъносини билдириб, зулф билан синонимик қаторни ҳосил қилган. "Субҳ – тонг" юзга ташбиҳи маршрут воситасида ўхшатилаган. Умуман, байтнинг мазмуни "сочинг қоралиқда Ҳинд тунни, юзинг оқлиқда ўз нурлари билан сочинг тунини тараб оқартиради, яъни тунни ниҳоясига етказди". Бу ерда тарамоқ феъли эпитет вазифани бажарган. Байтда соч – зулф – сунбул синонимик қатори, тун – субҳ лексик, соч (тун) – юз (субҳ) функционал антомияси бор.

Тўртинчи байтда яна ташоҳебул атроф ёки тасдир санъати қўлланган. Иккинчи мисрада ташбеҳи измор бор: "агар қаддинг (яъни сен ўзинг) бўлмаса "ул" (яъни ошиқ) жондин кетади", ёрнинг ўзи ошиқнинг жони маъносиди. "Сарв" сўзи ҳам ийҳом ҳосил қилган: 1 – маъноси "сарвқад", "тиқ қад", 2 – маъноси "сарв қаддинг –

жон устуни" ва мана шундан иккинчи мисрада ташоҳеб ул атроф (ёки тасдир) воситасида маъно келиб чиқяпдики, "жон (ошиқ — истиора) аро қадинг (маҳбуба — истиора) агар бўлмаса, ул жондан кетади, яъни танадан эс — ҳуш айрилади".

Бешинчи байтнинг биринчи мисрасида шоир ўз фикрини яқунлашга, лирик чекинишга интилган. "Майдон" сўзи метонимия ҳосил қилган: "ишқ майдони" ва бу майдон — жанг майдонининг бир қисми. Иккинчи мисрада истидроқ санъати ҳам бор: "мунда (яъни дунёда ҳашви машқ санъати ва маҳшар"да — у дунёда, дилбар, сени ёдлаб ўтади. Бу ерда яна сиёқат ул адоод санъати ҳам бор: бу дунё, у дунё, тазод санъати ҳам бор: бу дунё — у дунё, яъни бу дунё у дунёга қаршилангиримокда).

Ғазал мундарижасининг таҳлили шуни кўрсатадики, шоир ўз аҳволини ва дилбар васфини тавсифлашда бир хилиқдан қочади, янги дугавий имкониятлар излайди. Сўзларнинг янги маъноларини кашф қилади. Бироқ у мурожаат қилган тил бирликлари бунинг учун имкониятга эга бўлиши керак. Акс ҳолда, асар халқ учун тушунарсиз бўлиб қолади. Амалга оширилган лисоний таҳлил шуни кўрсатадики, Шабоний маълум бир қолипда, услубда шаклланган лисоний муҳитда ижод қилди, бу муҳитдаги лексик бирликлардан, уларнинг семантик имкониятларидан кенг фойдаланди. Сўзларнинг семантик — стилистик имкониятлари унга ғазалда гўзал шеърый санъатлар яратишга имкон берди.

Фикримизни мустаҳкамлаш учун Шабонийнинг яна бир ғазалини таҳлил қиламиз:

Лабинг табассум ила айла тиргузурки Масиҳ
Зиҳи табассум ширин. зиҳи каломи фасиҳ.

Карашма бирла яна жоним ичра солди таннур
Кўнгулни овлағувчи бир чаман узори малиҳ.

Қошинг ёсина бўлди яна бута кўнгулм
Вале қароқчи кўзунг нақди жоним олди сариҳ.

Чекуб кўзум яна кипрукларимни риштасина
Сарашк донасидин қилди ҳар сари тасбиҳ.

Муриди ишқ бўлуптир Шабоний мискин
Деги ишорат ила қилмади ани тасриҳ. 10баб.

Бу ғазалда ҳам аввалги ғазалдаги каби дарҳол таниш мотивлар

пайдо бўлади: ҳижрон, фироқ мотиви. Композицион тараққиёт икки семантик марказ воситасида ривожланган.

Биринчи байтнинг биринчи мисрасида ёр лаби ҳаётбахш масиҳ (истиора, метафора), иккинчи мисрада иккинчи семантик марказ хусусиятлари характерланади: "табассум ширин", "каломи фасиҳ" Бу ерда: сиёқатул аъдо, тансиқус сифат, лабинг — масиҳ, малоҳатли шундан келиб чиқиб: табассум — ширин фасиҳ — фасоҳатли. Ёрнинг (маҳбубанинг) аъзолари: лаб, табассум, калом: масиҳ, ширин, фасиҳ сўзларидан эпитет олади. Ҳамма эпитет зиҳи билан орттирма даражага кўтарилган (тазийл санъати — байтда ифодаланаётган маънони қатъий қайд қилиш учун сўз келтириш).

Иккинчи байтда — ёр карашмаси жон учун "тавнур" (ташбиҳи машрут), кўнгул овлағувчи саман узори малиҳ. Яъни, кўнгул овчиси бўлган гўзал юзинг (узур, ташбиҳи мутлақ).

Учинчи байтнинг биринчи мисрасида ташбиҳи мутлақ ёки ташбиҳи сариҳ (қошинг ёси) мисра давомида ташбиҳи измор (бекитиқча ўхшатиш: "қошинг ёсига (камониға) кўнгулум) юрагим (ташбиҳи машрут — шақлан ўхшатиш) бута бўлди, ўрнатилди (отилиш учун)" лекин қароқчи кўзинг жоним нақдини (юрагимдаги шижоатни (ташбиҳи измор) олиб қўйди".

Тўртинчи байтда фақат қаҳрамон: кўз, кипрук, кўз ёшларининг сарашк донаси маҳбуба томонидан тасбиҳга (ёрнинг домига истиора, ташбеҳи измор) териляпти (сиёқатул аъдо).

Бешинчи байтда шоир бирданига лирик чекинишга ўтади, муриди ишқ, мискин эпитетларини қўллайди. Иккинчи мисрада аллегорияга ўтади, (ҳашви малиҳ): ишорат қиладию, аммо фикрини ойдинлаштирамайди.

Бу икки ғазалнинг маъно таҳлили шуни кўрсатадики, диалогик характердаги ғазалларда сўз маънолари икки семантик марказ атрофида уюшади ва ғазалнинг ҳар бир байтидаги детал (сўз) маълаум миқдорда юқоридаги детални тўлдиришга, фикран таъкидлашга, мантиқни изчиллаштирашга хизмат қилади.

Бадий воситаларнинг ҳамма кўринишлари — эпитет, ўхшатиш, синонимия, метафора, антитеза бадий адабиётнинг зарур элементлари сифатида Шабонийнинг диалогик характердаги ғазаллари таркибига кириб, худди шу тарзда шарҳи ҳол ғазалларида ҳам учрайди. Бу ҳолларда ҳам юқоридаги каби сўзлардаги такрорийлик, эмоция, эвфония, товуш такрорланиши — аллитерация асарнинг бадийлигини таъминловчи восита ҳисобланади. Айрим ўринларда товуш такрори — аллитерация сўз такрори — илтизомни

(ёки тақрир)ни ҳосил қилади. Шабоний ғазалларидаги муҳим хусусиятларидан бири истиоравий образлар яратиш, аниқроғи эпитетнинг образга айлантририлиши, бу ҳодиса метафорани ҳосил қилади.

Қадимги туркий ёдгорликлардаги ўхшатишларни (ташбиҳни) ўрганган Н. Раҳмонов ёзади: "Агар ёдномалардаги метафора ва ўхшатишларнинг семантик хусусиятлари, структураси (яъни предмет, образ ва белги каби уч элементта эга бўлиши) назарда тутилса, бўритаг, қўнитагни метафорик ўхшатиш эмас, балки тўғридан – тўғри ўхшатиш деб қараш керак бўлади. Ўхшатишдаги формал кўрсаткич (таг) уни метафорадан фарқловчи асосий белгилардан биридир. Метафора формал кўрсаткичларга боғлиқ бўлмай, балки семантик тараққиёт туфайли келиб чиқади. Шабоний ғазалларида ҳам ўхшатишларнинг икки усули энг кўп учрайди:

1) бевосита ташбиҳ (ташбиҳи сариҳ ёки ташбиҳи мутлақ), бу услубдаги ўхшатиш кўмакчилар (каби, сингари, янглиғ, бикин), юкламалар (дек, дай, худди, нақ) воситасида ҳосил қилинади. 2) воситали ташбиҳ: истиора, метафора, бунда бевосита эпитет образга айланади, предмет ўз белгиси билан номланади.

Қуйида лирик қаҳрамон I шахс бирлик олмаши (эгаллик – кўшимчалари билан) ва маҳбуба III шахс олмаши у (келишик ва эгаллик кўшимчаларини олган ҳолда) билан ифодаланган тавсифий – шарҳи ҳол ҳарактердаги ғазални кўриб чиқамиз:

Қошининг ёйи ёзилмиш моҳи тобониғача,

Зулфини айла солиштур қадди поёниғача.

Кўрунгуз кўқда булутни қилди юзуни қора,

Етти оҳимнинг тутуни етти айвониғача

Кирпукингнинг ўқлари очти сусаб гунча оғиз,

Ранг олур кўнглум қониндин ўқи пайқониғача.

Анча кизлар эрдим ушбу ишқ сиррин эл аро,

Ошкоро қилди кўзум ёши пинҳониғача

Келмасун ҳаргиз итинга фурқатининг, меҳнати

Фурқатинг ити тутатти ёйу эт қониғача.

Найласун бечора булбул ҳеч муяссар бўлмаса,

Ким фироқдин айла ёнғай билки домониғача.

Бўлмаганидин не ғамдур меҳмони ёр ҳам,

Бу Шабоний айла туҳфа қилди ўш жониғача. 30 – а

Ғазал шарҳи ҳол характерида бўлса ҳам, аммо уч жойида: учинчи байтда бешинчи байтнинг биринчи ва иккинчи мисраларида лирик қаҳрамоннинг бевосита иккинчи шахста мурожаат қилган ўринлари

ҳам бор. Аммо бу ҳол ғазал характери учун ўткинчи хусусият, ғазалга диалогик ҳарактер бера олмайди.

Ғазалдаги байтларнинг семантик таснифи қуйидагича:

Биринчи байтнинг биринчи мисрасида ташбиҳнинг ичида истиора берилган, яъни қош — объект, детал, ўхшатишмиш, ўхшовчи ёй, қошнинг эгрилиги ўхшатишмиш, демак эгрилик — ёй (метафора) ҳосил бўлган. Шу байтнинг ўзида истиора яна қайтадан қўлланган "моҳи тобон", яъни ёрнинг юзи. Иккинчи мисрадаги "зулф" сўзининг қўлланишида ийҳом бор, яъни биринчи маънода зулф — соч, то қадди поёнигача — оёғигача солинган, иккинчи маънода зулф зулфин, қулф маъносида, бутун жисми қоплаган. Иккинчи байтда ташбиҳи измор (яширин ўхшатиш) муваффақият билан қўлланган, шунингдек унинг замирида ийҳом ҳам бор, кўқда булут — абр, абр — қош, кўқдаги булутдан мақсад қошга ўхшатиш, ўхшатиш давомида ташбиҳи акс келтирилади — ой унинг юзи. Иккинчи мисрада шоир тажниси томм санъатини қўллаган: етти — феъл, етти — сон.

Учинчи байтда шоир бевосита иккинчи шахсга — ёрга мурожаат этган. Аммо бу хусусият ғазалда таъсирчанликни кучайтириш учун холос. Бунга ўхшаш ҳодиса ҳақида И.Стеблева ёзади: "Шарҳи ҳол характеридаги ғазал матнига мурожаатни киритиш, унинг матнини диалогик шаклга айлантиради ва бу билан ундаги таъсирчанликни оширади".

Иккинчи мисрада яна метонимик характеридаги метафора бор:

"Кирпукинингнинг ўқлари", кейин давомида ташбиҳи измор, яъни "сусаб гунча оғиз очди" — кўз очди. Иккинчи мисрада иборавий услубдаги ташбиҳи измор: "кўнглаум қониндин ранг олу" — яъни, киприги учларидаги ёш қонли. Бу байтда яна тасдир санъати ҳам бор. Киприкининг пайконга — метал бошоқли ўққа ўхшатилиши метафора. Тўртинчи байт, умумий маънода изоҳ — тафсир санъатини ташкил қилади, чунки байтдаги маънога изоҳ киритган: яъни кўз ёшини, қонли ёшни айнан опшиқнинг ўзига нисбат қилган. Бешинчи байтда яна диалогик услуб қўлланган: "итинга" — лирик қаҳрамонга (истиора), иккинчи мисрада истиора (метафора) ривожлантирилган: "фурқатинг ити". Бу ерда яна жамъ ва таъдил санъатлари ҳам бор. Олтинчи байтда метафора — булбул, метонимия — домонигача, яъни "элагигача", "охирига қадар", "тамомила" маъносида. Еттинчи байтда шоирнинг тафсир ва тажозуб санъатларига мурожаат қилганлиги боис, байт умуман юқоридаги фикрларнинг ҳаммаси учун тегишли, якуний хулосани билдиради ва бир жумла билан изоҳланади: "меҳмони ёр бўлмади", яъни "ёрнинг илтифотига мушарраф

булмади”.

Ғазал таҳлили кўрсатадики, диалогик ва шарҳи ҳол характерли ғазалларда умумий томонлар кўп: биринчидан, ғазалдаги ҳар иккала семантик марказга хос хусусиятлар, иккинчидан шоирнинг характерлаш борасидаги лексик – семантик воситаларни қўллаши, учинчидан, лексик – семантик воситалардан нафақат бир ёки бир неча ўқувчи тилида (ёки онгида), тасаввурида уйғота оладиган семантик мундарижани кўрсатиш, балки тасаввурга сиғмайдиган янги маъно ихтиро этиш (ибдоъ санъати) борасида ҳам шоир маҳоратини намоён қилади. Шоир маҳорати ҳар иккала услубдаги ғазалда ҳам санъатлар воситасида намоён бўлади, чунки айнан санъатлар воситасида сўзларнинг семантик – стилистик мундарижаси тўлақонли кўринади.

Қадимги туркий ёдгорликлар поэтикаси бўйича кузатишлар олиб борган Н. Раҳмонов таъкидлайдики, қадимги туркий тошбитиглар, хусусан, Култегин битигтоши шеърий услубда бигилган. У даврда поэтик тил кенг қамровли бўлиб, лирик воситаларни атрофлича эпик жанрларга таянган ҳолда ёритиш имконини берган, аммо эпитетлар, ўхшатиш, ритм ва бошқа воситалар асарлардаги поэтик руҳни сақлаган. Яна бир ҳолат муҳимки, шеърий асарларда логик урғу доимо эпитетларга тушади, чунки айнан шу эпитет асардаги бадий руҳ инъикосидир. Эпитетларни қўлланиши адабиётда турлича кечади, у давр руҳи, ижтимоий онгнинг шаклланиши билан боғлиқ. Масалан, қадимги туркий ёдгорликларда маълум предмет ёки объектларга нисбатан бир хил атрибутларнинг қўлланиши ё миф билан, ё култ билан, ё идеал тушунчаларни ифодалаш билан боғлиқ. Масалан, қаҳрамонларни доимо алп, доно ёки ёвуз, билимсиз сифатида тасвирлаш, ёки воқеа – ҳодиса, объектларни муқаддас деб қараш туфайли унда мифологик тушунчалар ўз аксини топган, чунки энг қадимги даврда (VIII – IX асргача бўлган даврда) абстракт фикрлашга мойиллик бўлмаган.

Ўрта асрларда туркий халқларда ижтимоий шароит губдан ўзгариши билан бир қаторда ижтимоий онгнинг шаклланишида ҳам ўзгаришлар юз беради. Эндиликда, оддий мифик таассуротлар ижтимоий борлиқнинг реал образларига айланади, абстрактлик конкретлик касб этади. Шоир иккинчи табиат воситаларидан ёки мифик образлардан ҳеч қандай гайритабиийлик ҳис қилмайди. Шабоний ғазал композициясини қатор поэтик санъатлар иштирокида тузади. Аввалги ғазалларда кузатганимиздек, сўзнинг лисоний таҳлили шунини кўрсатадики, сўз маъноси унинг шакли билан

боғлиқ бўлгани ҳолда, матн ичидаги сўзлар тартиби ҳам маънога таъсир кўрсатади. Сўз этимони (ўзак, бошланғич маъно) бир маънони ифодаласа (бошланғич сўз), унинг ичидаги метатеза ҳодисаси иккинчи маънога асос солади, Аффикслар эса сўз маъносини тўхтовсиз континуумга (сўз маъноларининг тез—тез ўзгариб туришига) олиб келади. Шеъринг нутқда сўз маъносини белгилашда синтактик тизим ҳам муҳим ўрин тутаяди. Бу ўринда шоир инверсия ҳосил қилиши ҳам мумкин, яъни маъно ўзгартириш мақсадида сўз тартибини алмаштиради. Айнаи шу ҳодиса поэтик нутқ учун характерли, ёки анафора (сатр бошида сўзни бир неча бор қайтариш), эпифора (сатр охирида сўзларнинг такрорланиши) ҳам лирик матн синтаксисига хос.

Поэтик нутқнинг энг характерли хусусиятларидан бири аккордлик (сўзлардаги ҳамоханглик), бир неча сўзларни бир маънони ифодалаш (қофия, радиф шеърда ритми, ритм эса ўз навбатида аккордликни ҳосил қилиши) мумкин. Шоирнинг поэтик маҳоратини очиб берувчи восита яна унинг ҳамма лексик — семантик воситаларни ягона маъно атрофида бирлаштиришга эриша олишида кўринади. Ҳамма аксессуарлар (2 — даражали деталлар), парабола (бир фикрни бошқа услубда ифодалаш), эвфемизм, эквивок (сўзлардаги кўп маънолик), реминисценция (зўрға аранг сезиладиган маъно), градация (маънони кетма — кет кучайтирадиган сўзларни қўллаш) ва шу каби хусусларни жамловчи парадигма (бир сўзнинг бир неча маънолари системаси) ҳам доминанта маънонинг оригинал ифодаси учун хизмат қилади.

Форс адабиётида поэтик нутқ сўз шакли ва тизимига асосланган бўлиб, сўзларнинг бир тизимда келтириш, бир мисрада бир хил маънони ифодалаш учун ва иккинчи тизимда келтириш эса иккинчи мисрада иккинчи хил маънони ифодалаш учун хизмат қилган. Шунингдек, давомийлик яна шунинг билан бирга асосан сўз шакли ва маъносини сақланиши санъатлардаги муҳим хусусият ҳисобланган ва айнаи шу услубда нутқдаги жимжимадорлик таъминланган.

Навой эса сўз маъносини бош ўринга суради, таъкидлайдики, муҳими қандай айтиш эмас, балки нимани айтишда. Айтилган сўздан келиб чиқадиган маъно унинг бирламчи хусусиятидир. Шабоний Навоий услубига асосланган. Биз билдирган фикрларни тасдиқлаш мақсадида Шабонийнинг шарҳи хол характердаги яна бир ғазалини кўриб чиқамиз:

Ишқ сирри ул сванамнунг нуқтаи холиндадур,
Бу муаммо нуқтаси ошиқларинг холиндадур

Қол бирла ҳол сиррини сўфи ҳаргиз билмади
 Ҳарки сўзлар ушбу сирни барчаси қолиндадур.
 Отқай эрдим сўфилар насли муассар бўлсади
 Барча маъно билингизким чеҳраи олиндадур.
 Чеҳраи гулнинг фироқин чеккали мен доимо,
 Мурғи жонимнинг макони зулфининг долиндадур.
 Ё магар жон нуқтасидур чеҳраларда кўрганам,
 Бу муаммо сирри мушкул ой нетай қолиндадур.
 Ноғу тушту ушбу игна хирмони жон ичига,
 Кўзлагил жонинг ичинда сарвининг болиндадур.
 Эй Шабоний, кечти умрунг қилмадинг бир дам қарор,
 Йўқ эмиш ишқнинг қарори лабларинг олиндадир.
 Бу ғазални ёз фаслинда деюрман эй мўғул,
 Қозиво муфти сўзумдин барча афъолиндадур. 78б.

Ғазалдаги шарҳи ҳол услуби уни икки семантик марказ атрофида – мен (шоирнинг мени), лирик қаҳрамон ва у (маҳбуба) теварагида шаклланишини таъминлаган. Биринчи байт ўзида омоним сўзларни мужассамлиги билан характерланмоқда. Бу ҳол радд ул ҳофия санъатини ҳам келтириб чиқаради. Ғазал семантикасининг бошланғич нуқтаси ҳам худди шу ерда. Матлада бутун ғазалнинг композицион ва семантик тузилишига туртки берадиган бошланғич нуқта бўлади, шунинг учун ҳам ғазалдаги эффектив матлалар унинг тадрижий ривожига ва бинобарин, доминанта нуқтасига кучли таъсир ўтказади. Шоир биринчи мисрада ташбиҳи аксга (қаршилангириб ўхшатиш) мурожаат қиляпти, яъни ишқ сири очилмас сир, зулмат; худди ул санамнинг холи каби, бу ерда яна ташбиҳи измор бор, зулмат каби қора хол, яъни ёрнинг холи ўта қора. Иккинчи мисрада ташбиҳи акс ва ташбиҳи измор ривожлантирилган, ошиқларнинг аҳволи ёмон (қора, ечилмас муаммо) худди ул санамнинг холи каби. Бу ташбиҳлар яна метонимия ҳам ҳосил қилмоқда: тун, қора, хол, муаммо – аҳвол, ҳол, тун. Бу байтда нуқта сўзи илтизом қилинган. Иккинчи байтда: сўз гапнинг (ҳол) ва аҳволнинг муаммосини еча олмади, нимаики сўзласа барчаси қуруқ гап, бу байтда ташбиҳ ҳамда ташоҳебул атроф санъати мавжуд ҳол сўзи байтнинг бошида ва охирида тахрорланади.

Учинчи байтда риторик сўроқ бор: Сўфилар! Ва давом этади. ҳаётнинг борлиги чеҳранинг қизиллигида (олинда). Қизиллик: 1) чеҳранинг ранги; 2) тириклик белгиси ва уни иккинчи маънода тушуниш синекдохадир.

Тўртинчи байтда форсий изофали сўз бирикмасида ташбиҳи акс. Иккинчи мисрада метафоралар қаторлашиб берилган, бу ерда истиора билан бир қаторда ташбиҳи акс ҳам бор: жоним қушининг макони (ватани) зулфининг домида (гажагида, ўрамасида), шунинг учун у ташқарига чиқолмайди ва чеҳраи гулнинг фироқида. Бу ерда яна антитеза — қаршилантирилиш ҳам бор: зулфи — тун — у дунё — нотирик, юзи — кун — бу дунё — ҳаёт манбаи.

Бешинчи байтда шоир матлада ифодаланган фикрга қайтиб, уни тўлдирган (истидроқ), қайта изоҳлаган (тафсир). Бу билан ғазалдаги бутунликни таъминлашга эришган. Бу байтда жон нуқтаси — хол (ташбиҳи измор), иккинчи мисрадаги ой (метафора) — ёр юзи.

Олтинчи байтда оригинал истиора учрайди: игна — ишқ дарди, хирмони жон — бадан, яъни ишқ дарди — игна тушган жой. Иккинчи мисрада шоир игнани ёрнинг қоматидек узун, баян тасаввур қилган.

Еттинчи байтда Шабоний бевосита лирик чекинишга ўтган, ўзига (1 шахсга) мурожаат қилган: умр ўтди, аммо тиним билмадинг, иккинчи мисрада тафсир санъати воситасида ўз фикрини изоҳлаган: ошиқда қарор йўқ; шу ерда шоир яна раддул қофияга мурожаат қилмоқда: лабларинг олиндадур. Фақат бу ерда эпитет лаб учун қўлланган, аввалгисидан чеҳра, юз маъносига эди. Яна шоир худди шу байтда ғазалнинг якунига ишора қилгани ҳолда таҳаллусни келтирган. Саккизинчи байт эса бевосита истидроқ санъати учун келтирилган, чунки шоир ғазал якунидан қониқмади, уни тўлдирдиш учун вақтга ишора қилгани ҳолда ғазал ёз фаслида айтилди, дея якунлаган.

Юқоридаги ғазаллар анализи кўрсатадиги, Шабоний лисоний савияси юксак ижодкор сифатида ўз ғазалларида юқори савиядаги сўз қўллаш маҳоратини кўрсата олди. Ғазалларида сўзларнинг лексик — семантик хусусиятларига таянган ҳолда поэтик санъатларни кенг қўллади. Сўзларнинг янги маъноларини кашф этди. Адабий анъаналар асносида ўз ғазалларида таҳаллусдан қофия ва санъатлар яратиш борасида ҳам фойдаланди. Шоир девон тилини бойитишда она тилидаги ва ўзга тиллардаги лексик элементлардан параллел фойдаланган. Унинг араб, форс ва бошқа тиллардан кенг маълумот олганлиги бевосита матннинг лексик — семантик вариативлигида турли тиллардан олинган сўзларни алмаштириб қўллаш олиши учун имконият яратган.

Ўрта асрларда туркий тилдаги адабиёт нақадар катта ҳудудда шаклланган бўлишига қарамасдан маълум бир лексик — семантик

унсурлар ҳамма ерда деярли бир хил услуб ва маънода қўлланган. Хусусан, Хоразм едгорликлари тилини Самарқанд, Хирот ва Қўқонда яратилган асарлар тилига қиёслаб ўрганиш ва бу хулосани тасдиқлаш учун имкон беради.

Шабоний ғазаллари маълум бир аснода, анъаналар услубида ёзилган бўлиб, сўзларнинг фонетик, грамматик шакллари вазнга қатъий равишда бўйсундирилган. Шеъринг асарлар муҳим хусусияти бўлиши назмий санъатлар шоир қўлаган тил бирликларининг семантик доирасида шаклланган. Шоирнинг поэтик маҳорати ва сўзларнинг лексик – семантик хусусиятлари шоир асарларининг муваффақиятини таъминлаган.

Поэтик нутқда сўзнинг кўп маънолилиги муҳим роль ўйнайди. Шоир сўзнинг матн ичида мумкин бўлган маъноларини қўллаш билан чекланиб қолмасдан оригиналик даъвоси билан сўзнинг номумкин маъноларини ахтариши мумкин. Қўлланилган ўрин ва воситанинг муваффақияти шоир истеъдоди, маҳорати ва у мурожат қилган тилнинг лексик – семантик имкониятлари билан боғлиқ.

Поэзия табий асосдаги жисм ёки ҳодисаларни руҳий дунёга, инсон руҳияти тасаввурига кўчиришга хизмат қилади. У бир нарсаларни характерлаш, тавсифлар учун ўзга нарсалардан ўхшатиш, эпитет излайди. Маълум предметлар учун қўлланилган эпитетни рамз (символ) даражасига кўтаради, аммо бу ўринда натижа эпитетнинг умумхалқ тушунчаси сифатида илоҳийлик даражасига ҳам боғлиқ. А.А. Потенция тилнинг луғат таркибини бойиши жараёнида унинг дастлабки маъноси йўқола боришини таъкидлаб, символнинг пайдо бўлишини уқтиради ҳамда сўзнинг образлилик ифодалаш хусусиятини назарда тутиб, буни қуйидагича изоҳлайди: «Сўзнинг унутилган ўз маъносини тиклашга бўлган талаб рамз (символ) ҳосил бўлишининг сабабларидан биридир».

Оқ эпитети туркий халқларда энг қадимги даврлардан бери ишонч, адолат, тўғрилиқ рамзи сифатида қўлланган. Тонгнинг отиши (оқ) мақсадга эришув, тун ҳижрон ва фироқ (азоб, қора) эпитетлари даврлар мобайнида тадрижийлик хусусиятини ўзида касб эта борди ва символ – рамз даражасига кўтарилди: чиқди оқ эвдин санам, яхшилиқ, мурувват устидан чиқди. 75а. Қора эпитети ҳижрон, азоб, айрилиқ белги сифатида Шабоний ғазалларида рамз даражасига кўтарилди. Яна қора сўзи зулф, соч, зиндон кабиларнинг ўрнида қўлланиб метафора ҳосил қилади.

Қора метафора сифатида биринчи маъносида қош, иккинчи маъносида тўсиқ, парда – юзини қора қилди, юзини тўсиб олди.

Зулф — сочининг ортида, пардасида бекинди. Бир ўринда тун соч учун эпитет воситасида келган бўлса, бошқа ўринда зулф — соч гуниинг эпитети ўрнида қўлланган.

Ёки қора сўзи хол учун ташбиҳ ясашда эпитет вазифасини бажарган.

Дудогинг устида хожингни ўхшата билмам,

Қора чибин яна қўнуб асалга берканду

Натижада қора сўзи аста — секин эпитет даражасидан символга ўтади. Қора сўзининг метафора сифатида қўлланиши ва айрим ўринларда салбий рамз касб этиши тўғридан — тўғри соч (зулф), хол, зиндон, тун маъносини англаштириши воситасида шоир руҳий дунёсининг ҳам салбий ҳиссиётини уйғотади. Фироқ — ҳижрон азобини англашда ва рамз даражасига кўтарилади.

Рамзлар, эпитетлар шоир ғазалларида ўрни — ўрни билан образлар ҳосил қилади. Шабоний ғазалларида бу образлар орасида мураккаб семантик муносабат мавжуд, унда ҳар хил маъноли, бир — биридан узоқ сўзлар бир гуруҳи синонимик муносабатда, иккинчи гуруҳи антонимик муносабатда бўлади. Бу ҳол албатта, ғазаллардаги икки семантик марказ оппозициясига ҳам боғлиқ. Бу оппозиция ечимга эга эмас, улар доимо икки қарама — қарши қутбни ташкил қилади: бири гўзаллик маъбудиди (ёки самовий (осмон), иккинчиси унинг шайдоси (ер) вертикал тасаввурда. Лирик қаҳрамон маъбуднинг юзи, кўзи, сочи, қомати, тили, лаби ва бошқа аъзоларини келтиради, санайди (таъдил ёки сиёқатул аъдод), уларнинг ҳар бирини сифатлайди (кун, ой, гул, наргис, сарв, тубо, сунбул, оҳу ва бошқалар билан тансиқ ус — сифат, эпитет).

Шабоний ўз ғазалларини маъно нуқтаи назаридан бутун қилиш мақсадида қайтариқ услубидан ҳам фойдаланган. Бадий адабиётда бу ҳодиса радд ул матла санъатини ҳосил қилади. Бу санъатда ғазалнинг матласида келтирилган мисра маълум бир мақсад ёки ғояни таъкидлаш учун ёхуд композицияни — семантик яхлитликни таъминлаш мақсадида ғазалнинг охирида ҳам қайтарилади.

Композиция ҳақида олимлар турли фикрлар билдирган: айримлари ғазал, умуман, лирик асар руҳий ҳолат инъикоси эканлигини таъкидлаб, ғазалда композицияли сюжет бўлиши мумкинлигини инкор қилади. Ҳақиқатан ҳам биз юқорида таҳлил қилган ғазаллар мисолида ўргансақ, ғазал турли — туман маъно ва мавзуларни ифодалаган байтлар мужассамига ўхшайди, аммо Навоий ва Бобур лирикасини семантик нуқтаи назардан кузатган олимлар ғазалда сюжет бўлиши мумкинлигини исботлашган, унинг композицияси бир умумий маъно, сюжет остида тузилади.

Рада ул матла санъати шу ўринда ғазалнинг композициявий бутунлигини, маънавий тадрижийлигини сақлашга хизмат қилади: биринчи байтда

Хаёлим лаълинг ўш алдама жоним
Шакартек сўз била алдама жоним,

Охирги байтда

Шабоний кўзлариндин дурфишондур
Хаёлинг лаълинг ўш алдама жоним

Фақат бир истисно, биринчи мисрадаги хаёлим 1 шахс эгалик кўшимчаси охирги байтда 2 шахсга айлантирилган, аммо маъно бутунлигига путур етказилмаган ҳолда шоир бу ўринда тадрижийликни воқеликка боғлапти.

Биринчи байт:

Қизил ёқут ичиндадур мурасса лаъл аро тузган,
Менинг, жонимга раҳм этмас кўнгул ришгасини узган.

Охирги байт:

Шабоний дилбари ҳуснин не янглиғ васф эта билгай,
Қизил ёқут ичиндадур мурасса лаъл аро тузган.

Маънавий тадрижийлик шунда кўринадики, матлада фокус нуқтаси, бошланиши, мақтада аввалги мисра жамъ санъатини ҳосил қилгани ҳолда бутун фикрни жамлаш учун келтирилган рада ул матла бевосита хулоса учун ҳам такрорланади, бу ерда ҳам санъат, ҳам хулоса, ҳам семантик яхлитлик мужассам.

Ғазаллардаги семантик бутунлик турли бадий санъатлар воситасида таъминланади. 57 – б, 58 – а саҳифадаги ғазалда шарият сўзи ҳар мисранинг бошида такрорланади (илтизом ёки тақрир, анафора). Шоир ўз ғазалларида сўз маъноларидан поэтик услубият мақсадларида кенг фойдаланди. Бу ҳол унга сўз қўллаш маҳоратида ўзига хос услуб яратишда қўл келди. Ташбиҳ, ийҳом тажоҳули ориф, тазод (таод), сиёқатул – аъдо, тансиқус – сифат, талмиҳ, жамъ, изоҳ, ружу, тадорук, ибдоъ ва бошқа санъатлар шоир ғазалларида сўзнинг ранг – баранг маъноларини кашф этиш борасида хизмат қилган.

Шабоний ўз асарларида синонимик қаторлар яратишда метафорик услуб ва ўхшатишдан фойдаланади. Бунда эпитет маъносига сўз метафорага айланади, бевосита метафоравий атамалар ҳосил қилади, албатта бу ўринда шоир ўзига қадар бўлган даврда қўллаб – қувватланган услуб ва метафорадан кенг фойдаланди. Шоир маҳорати шундан иборатки, бундай ҳолларда кўпинча метафоралар метонимик характерда бўлади. Масалан, аввал юз ойга ўхшатилади, кейин ўхшатиш тушиб қолиши

муносабати билан улар ўртасидаги ўхшашлик ташқи асосдан ички асосга кўчади, ой бевосита юз маъносида қўлланади. Ҳосил бўлган метафора ой билан бутунича ёрнинг ўзини аташ ҳоллари учраб туради. Ана шундай ҳолларда символлар — рамзлар ҳосил бўлади. Бу каби метафоралар қуйидагича ҳосил бўлади.

Ёрнинг юзи: қуёш, гул, лола, сун, кун, наврўз, ой

Кўзи: ғазол (оҳу), чин оҳуси, қонхўр, масғона.

Лаби: лаъл, шарбат, масиҳ, шакар, гунча, хизр, хизр суйи, оби ҳайвон,

Тиши: дурри Адан, дурри шаҳвор

Тили: мул,

Қомати: алиф, сарв, тубо.

Сочи: тун, зулмат, ҳинд ва ҳоказоларга ўхшатиш жараёнида.

Ошиқ — лирик қаҳрамоннинг ҳам худди шу каби ўзига хос характерли эпитетлари, эпитетдан метафорага айланган хусусиятлари бор. Кўпинча улар ўз доирасида метонимия ва синекдоҳа ҳам ҳосил қилади. Бу каби эпитетларнинг семантик парадигмалари (ранг — баранглиги) шоирга функционал антонимиялар ҳосил қилишда қўл келади: масалан, юз — соч (оқ — қора, яхшилик — ёмонлик, хайрли иш — ёмон натижа ва ҳоказо), шу ўринда яна кун — тун, ёруғ — қоронғу шом — ёруқ кунини шом тут, табассум — кўз ёши, яхшилик — ёвузлик, ҳаёт — ўлим, висол — фироқ ва бошқаларни ҳам келтириш мумкин.

Метафоранинг шаклланиши учун асос — ўхшашлик, ўхшатиш. Шоирнинг маҳорати шундаки, аввал ўхшатиш ҳосил қилади, кейин ундан метафора ясайди:

Қундуз бикин кипруклари, оҳуи чиндур кўзлари,

Оҳуни ўқла эй санам, мужгон ила ҳамхобадур

Биринчи мисрадаги бикин ўхшатиш кўмакчиси (ташбиҳи мутлақ) кипрук ва кўз учун тегишли, иккинчи мисрада улардан ясалган ҳолат метафоравий мазмун касб этгани ҳолда семантик тараққиётни, маънонинг тадрижий ривожини таъминлаган.

Шоирнинг символ — рамзлар ясаш қобилияти жамият тушуниши мумкин бўлган ҳодисалар доирасидан четта чиқади. Поэтик асар ўзида нафақат тилни акс эттиради, балки энг аввало тилда акс этган онг ва туйғуларни намоён қилади.

“Халқ тили — бу шундай умумий қуролки, у алоҳида инсонлар ҳукмида бўлади. Уни ҳар бир шоир юқори ёки қуйи билим ва тадбиркорлик билан ишлата олади” (Винокур Г.).

Шабоний оригинал тушунчалар ясаш воситасида тушунчаларнинг мумкин бўлган маъно кўчиш бутун — қисман

(синекдоҳа) имкониятларидан тўлақонли фойдаланади:

Мен неча йиглаб йўлига тушсам ул ой эсламас,

Бори бу кўзум суйиндин кечти ул нозук ниҳол

"Менинг доимо хаёлимда юради, аммо у мени эсламайди, хаёлим шундай дарёки, ул нозик ниҳол тасаввуримдан кечиб ўтди", йиғламоқ феълининг келтирилиши метафоравий услубда дарё ёки сой учун асос солган, аммо кўзум деганда кўз ёшини эмас, тасаввурини назарда тутаяди. Ёр ҳам икки мисрада икки хил метафора билан берилган: ул ой, ул нозук ниҳол; ул ой метафораси йиғининг тун пайти учун хослигини билдиради.

Метафораларнинг метонимик характер касб этиши ҳам доимо оригиналлик учун муҳим. Шоир таажжуб санъати билан метонимик истиора ҳосил қилади, ҳар иккиси аввал ўқиганимизда бир маънони, кейингисидан иккинчи маънони англайди:

Тўлун ой бирла хаёлин, кизлар эрдим ҳар кеча

Бу ажабдур тўлун ой бошинда кўрунди ҳилол

"Тўлун ой", яъни ёрнинг юзи билан хаёлини ёритган шоир ўз истагини ой — юз ёруғидан яширса, ойнинг бошида ҳилол — умид уйғотади. Тўлун ой — юз ва ёруғлик нурлари, ҳилол — юз ва умид нишонаси. Метафоралар воситасида антитезалар яратиш ҳам шоир маҳорати белгиси:

Бўлди зулфининг қоронғу тунида ғойиб кўнгул

Шамъи рухсори ёруқлиғинда топилди яна 115а.

Аслида тун зулф учун аниқловчи бўлиши керак эди, шоирда эса аксинча: зулфининг қоронғи туни иккинчи тушунчага қаршилантирилган: "шамъи рухсори", яна бу ўринда тазод санъати воситаси учун қоронғу, ёруқ сўзлари келтирилган.

Шабонийнинг поэтик маҳорати яна шуни кўрсатадики, у оддий қолипдаги метафоралар билан чекланмайди, балки уларнинг маъно тараққиётини таъминлайди, тадрижий давомийлик воситасида сабаб — натижа кўрсатади. Ўз хулосасини иборавий услубда изоҳлаш билан бирга иборани шунчалик хулоса учун эмас, балки шеър мазмуни ва асосига боғланган ҳолда келтирилади:

Юзи ганжу ҳусни зулфи аждаҳойи ганж эрур,

Турфа ганжиким бузуқ кўнгулм турур вайронаси 178б.

Ёки юз аъзоларидаги ҳаракатдан тушунчалар англайди:

Янги ой қошинг била қил деса даъво ҳар замон

Қошларинг тануқлиғидин эпитур икки жавоб 12а.

Халқ онгига сингиб кетган ўхшатишлар, метафоралар, шоирга бутун бошли тушунчаларни бошқа — бошқа сўзлар сўзлар воситасида

англантиш учун имконият яратган (иносказание, ҳашви малиҳ). Шоир бутунлай бошқа нарса ҳақида гаширади, ўқувчи эса шоирни бутунлай бошқача тушунади. Ийҳом (сўзлардаги яқин ва узоқ маъно) фақатгина бир ёки икки сўзда эмас, бутун бошли жумлавлар, тушунчалар, воситалар орқали амалга оширилади:

Сарви гул билман нечун ул боғбондин су тилар

Эй кўзум қил парвариш бу кавкабафшон борида

Биринчи мисрадаги улни агар шоирнинг ўзи деб тушунсак, сарви гул ёр бўлади, агар ёр деб тушунсак, табиий асосдаги ўсимликка ўтади, аммо ҳар иккала тушунча иккинчи мисрада баробар маънода тушунилади.

Шабоний омоним сўзлардан тажнис, ийҳом, тажнисли қофия — радда ул қофия санъатларини яратишда ҳам фойдаланди.

Шабоний ғазалларида маҳорат билан қўлланилган сўзлар семантик хусусиятларини ҳар тарафлама намоён қила олдилар. Шоир мурожаат қилган тил воситалари, уларнинг семантик хусусиятлари унга бунинг учун имкон ярата олди.

3. Адабий–лисоний анъанавийлик

Шабоний ўз асарларида халқ оғзаки ижоди намуналарини кенг қўлади. У асар тилини соддалаштириш мақсадида кўп ўринларда бир вақтлар адабий жараёнда арабча ва форсча сўзлар билан англантилган тушунчаларни оддий халқ тилида, содда сўзлар воситасида беришга ҳаракат қилди, бинобарин, асарларининг халқчиллигини оширди. Халқ оғзаки нутқини яхши билиш унга содда сўзлардан гўзал иборалар, поэтик (шеърӣй) клишелар ҳосил қилиш учун имконият яратди. Ҳар қандай поэтик (шеърӣй) нутқ маълум бир даврда халқ нутқида зийнатланган, шакланган воситалар орқали юзага мос келади.

Халқ оғзаки ижодида ва қадимги туркий ёдгорликлар тилида учровчи аллитерация ҳодисаси шулардан биридир. Масалан, эртакларда тадрижий равишда пролог воситасида эмоция ҳосил қилиш учун қўлланадиган "бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарға қақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан" каби жумлаларида шундай хусусиятни кўриш мумкин. Бу синтактик бириклар аввало грамматик томондан ўзаро алоқага эга, шунингдек алоқа ташқи томондан товуш такрори (б.қ. ч товушлари) туфайли юз беради. Товуш такрорининг бу усули унлилар доирасида ҳам, ундошлар доирасида ҳам юз беради.

Аллитерация (товуш такрори) Култегин ёдномасида ҳам кузатилади. Сўз бошида бир хил жарангдор товушларнинг уюшиб келиши матнга поэтик тус беради. Масалан: "Барқин бадизин битигташ... бичин йилқа йатинч ай йати ўтузка кўп алтимоқ (биносининг, нақшнинг битигтоши маймун йилад, еттинчи ойнинг йигирма еттисида бутунлай тугатдик)" жумласида "б" товушининг такрори. Халқ оғзаки нутқида товуш такрори билан шакланган аллитерация кейинчалик лексик такрорга асос солди. Лексик такрорнинг рудимент ҳолати аллитерациянинг типик намунаси (ҳозирги ўзбек тилидаги манман каби) сифатида Култегин ёдгорлигида учрайди: Бунга уртим нангнанг сабим эрсар бангу таша уртим (нимаки сўзим бўлса, бу мангу тошга ўйиб ёздим). Бу ҳодиса шуни кўрсатадики, қадимда такрор билан аллитерациянинг функцияси ва генезиси айрим ўринларда бир бўлган. Бу жиҳатдан Т. Ковальскийнинг "Аллитерациянинг қадимги формаси туркий тилларда бутун – бутун сузларни такрорлашдан иборат бўлган", деган фикрида жон бор. Жирмунскийнинг қуйидаги фикри ҳам Ковальский билан ҳамоҳангдир: "Шундай қилиб, генетик ва функционал нуқтаи назардан товуш такрори (аллитерация ёки қофия) сўз такрорининг эквиваленти ёки қолдиғи бўлиши мумкин". Бу ҳодисанинг такрори сифатида матн учун қўлланиши Навоий тили учун ҳам хос, масалан:

Менгизлари гул – гул, мижалари хор,

Қовоқлари кенг – кенг оғизлари тор.

Гул ва кенг сўзларининг такрори шунчаки вазн талаби билан эмас, санъат воситаси ва сўзнинг ортгирма маъносини яшаш учун зарур бўлган. Шабоний асарларида аллитерация товуш ва сўз такрори тарзида учрайди. Шеърин матн хусусияти сифатида шеърин санъатлар яшаш қадимги, эски туркий мумтоз адабиётининг специфик хусусиятига айланган, асрлар давомида шакланган, сайқалланган, қолипга солинган. Шеърин матннинг ичида поэтик қолиплар асносида сўзларнинг фонетик, грамматик ва лексик хусусиятларидан фойдаланган ҳолда санъат яратиш зўр маҳорат талаб қилган. Зийнатли нутққа бўлган интилиш кашф қилинган маълум санъатларни қолип ва қолидага биноан юритишни талаб қилган. Таркибида бир хил жарангдор товушлардан иборат бўлган сўзларни уюштириб келтириш Навоийда ҳам бор:

Қилмамиш жонин фидо жононга етмас дер эмиш.

Эй Навоий ушбу сўз бирла фидо юз жон анга

Ўзақдош сўзлар воситасида товуш ва сўз такрори ҳосил қилиш

Шабоний асарларида ҳам кенг қўлланилган, масалан дур узагидан ясалган сўзларни уюштириб келтиради:

Лаълина бермас кушоди дурри шаҳвор андадур,

Дурни дуржи дурнисори ичра пинҳон айламиш.

Дур ўзакли сўзларни такрорлаш билан байтнинг ичида санъат ясаган ва маъно бутунлигига эришган. Қуйидаги байтда жон ўзакли сўзлардан санъат ҳосил қилади. Бу байт юқорида келтирилган Навоий байти билан ниҳоятда уйғун келади. Худди Навоийга жавоб тарзида айтилганга ўхшайди, аммо семантик мундарижаси унинг оригиналликни таъминлайди:

Эй Шабоний жон била мақсуди жонон издама

Жонсизин топсанг, ани жононадин ҳам ноз қил 856.

Аллитерациянинг сўз такрори шакли бир неча санъатлар яратиш воситасида айланган. Қадимги туркий обидалар тилида учровчи хусусиятлар Навоий даврига келиб арабий ва форсий адабиёт ҳамоҳанглигида илмий назария билан таъминланган. Биз бу санъатлар қадимги туркий ёдгорликлар тилида стихияли характерга эга эди демоқчи эмасмиз, аммо уларнинг лингвопоэтик хусусиятларини кенг ёритиб берадиган асарларнинг йўқлиги уларга нисбатан бир томонлама муносабат билдириш учун асос бўлади.

Ўзбек мумтоз адабиётида қолиланган шеъринг клишелар, айрилиқ, ҳижрон азоб мотивлари, ёр васфи, муҳаббат изтиробини каби мотивлар туркий халқ оғзаки ижодиёти намуналари билан уйғун: "Девону луготит турк" даги оғзаки ижод намуналарини ўрганиш Шабонийда кенг қўлланган эпитет ва мотивларнинг қадимий поэтик асоси борлигидан далолат беради. Масалан,

Йалғуз эсу ўртадим,

Бағрин башин қартадим,

Қачмиш кутут иртадим,

Йағмур кунини қан сачар.

Фироқдан шикоят мотивлари Шабоний ғазалларида доимий хусусиятларидан бири, аммо шоир асарларида бу мотивларнинг семантик тараққиёти кузатилади, яъни шунчаки умумий маънодан хусусийликка томон силжиш сезилади:

Ёшининг тўфонидан тебради қулзум мавжи,

Бу Шабон кўзлари ҳар тунлаки Жайхун қиладур. 1056.

"Девону луготит турк"да ҳам ўхшатишлар асосида ёр мадҳи тарзида учрайди: "Тўлун айин юзи" Шабонийда ўхшатишларнинг акслантириб қўлланадиган услубига мурожаат қилинади:

Барча шоир юзина нисбат этмиш моҳни,

Ой нечук бўлмай баробар дурри гўшвор ўзгадур. 1056.

VIII асрдан этиборан предметларнинг айрим томонлари бошқа нарсаларга қиёсланган бўлади: “Девону лугатит турк”дан бир мисол:

Ялван анинг ўзи
Яқин анинг кузи
Тўлун айин юзи
Ярди менинг юрак

Қадимги туркий обидаларда эса кўзга нисбатан фақат кўрур эпитети қўлланади.

Шабоний асарларида кўз табиий восита билан сифатланади, оҳу кўз, кўзи ғазол ва ҳақозо. Қолаверса, араб алифбосида мим ҳарфи ҳам кўп ўринларда шакл жиҳатидан эпитет даражасида қўлланган. Умуман, туркий адабиётда эпитет қадимий характерга эга бўлиб, халқ оғзаки ижодида, қадимги туркий обидаларда кенг қўлланган.

Дастлабки даврларда эпитет воситасида доимо табиий предметлар келтирилган бўлса, кейингироқ даврда ижтимоий ҳодисалар (мас. ёзув), шам эпитет даражасига кўтарилган. Араб алифбосидаги кўплаб ҳарфлар: алиф, дол, мим, нун, йо ва ҳақозолар образли услубларда Лутфий, Навоий каби Шабоний асарларида ҳам ўхшашма белги сифатида қўлланади.

Яна бир муҳим ҳодиса кузатиламоқдаки, буни Шабоний ижодида ва туркий адабиётда мазмун ўзлаштириш деб аташа бўлади. Шоир ўзидан олдинги адабиётда ифодаланган бир фикрни қисқартирган ҳолда ўзгача бир тарзда ёки кенгайтирган шаклда ифодалайди. Поэтик фикрлаш бир хил предмет, мавзулар атрофида шакланган бўлиши мумкин, аммо лексик воситалар турли бўлади, агар лексик воситаларда ҳам уйғунлик сезилса, матн мундарижасида ҳеч бўлмаганда биргина оригинал ҳолат сезилади. Энг муҳими шундаки, ўзлаштирилган мундарижа шакл ва мазмун жиҳатидан асарга мослашса, шоир маҳоратидан далолат беради. “Гул ва Наврўз” достонида шундай мисралар бор:

Чулуккан сувни кўрмайин инонмас,

Неча сув десалар, сусағи қонмас.

Шабонийда эса бу матн давом эттирилади:

Чўлуккан кўрмай инонмас неча бар десалар су – су,

Ажойиб севинур шунқорчи анча десалар қу – қу.

Навоий қўлаган поэтик воситалардан фойдаланишда ҳам шоир оригиналликка эришади. Навоийда:

Чехра саргарган сари ортар кунгулнинг ноласи,

Бор ажаб воқия хазон фаслида нолон андалиб

Шабоний эса бу мазмундан ижодий фойдаланган ҳолда уни ривожлантириб икки ўхшатишга эришган:

Бол бикин чеҳра сариғ бўлмоқ ишқ аҳлиға,
Ортурур япроқ сариғ бўлғанда афғон андалиб

Шабонийнинг бу ўринда маҳорати бу — ёр юзи биринчи мисрада болга, асалга ранг жиҳатидан ўхшатса, иккинчи ўхшатишда япроққа ўхшатилиб, куз фасли ёки умр ниҳояси ёхуд фароғатли замонлар ниҳояси назарда тутиляпти. Андалиб — булбул ҳам Шабонийда икки маънода шоир ва унинг қалби, Навоийда эса шоир ва булбул (қуш) маъносида.

Шабоний асарларида Ҳофиз Хоразмий ижодининг таъсири аниқ сезилиб туради. Хусусан шоирнинг 626—63а саҳифадаги 107 — ғазали Ҳофиз Хоразмийнинг

То дарди ишқ бўлди хаста кўнгулга мунис
Бўлмади айшу ишрат ёнинга ул муҳанвис

Матлаъли ғазали таъсирида ёзилган. Исбот—қофия тарзида келтирилган мувазвис, чироғи мажлис, муфлис, муҳандис, Султон Абдулфаворис каби сўз ва сўз бирикмаларининг ҳар иккала ғазалда айнан такрорланиши. Қолаверса, Шабонийда Хоразмий ғазали мазмунан давом эттирилган.

Ҳофиз Хоразмийдаги яна бир мисра Шабоний асари билан лексик — семантик уйғунлик касб этади:

Хоразмийда: Хури келур чун бу эрур бандою улдур султон
Шабонийда: Ёд этса на хуш бўлғай, ёд этмаса султондур

Ҳофизда яна худди Шабоний асарларидаги каби бевосита Туркистон топоними, Жайхун гидроними кенг қўлланади.

Шабоний асарларидаги семантик парадигмаларни Бобур ғазаллари билан муқояса қилиш ҳам қизиқарли натижалар беради. Масалан, Бобурда:

Шукрим, ул парвариш Бобурни танурман дер эмиш,
Ложарам бандаларин султонлари билса керак

Шабонийда образ ўзгаради, конкрет шахсга айланади. Шоир бир одам исмини икки жойда икки хил услубда қўлаб, такрор ва хашви малиҳ санъатларига эришади:

Ёд этса на хуш бўлғай
Ёд этмаса султондур

Умуман, Шабоний асарларидаги лексик — семантик воситалар чуқур тарихий асосга эга. Халқ оғзаки ижоди намуналари асосида шаклланган поэтик услублар воситасидаги ўхшатишлар, метафоралар, образлар, лексик синонимия, антонимия, омонимия

ҳодисалари Шабоний ғазалларида бадий санъатлар ижросида поэтик тилининг ўйноқчилигини таъминлайди.

Қадимги туркий ёдгорликлари тилидаги бадий воситалар аллитерация, ташбиҳ, тазод ва тажнислар ҳам Шабоний ижоди учун характерли хусусият. Унинг бу асарлардан хабардор бўлганлиги халқ тилида сақланиб келаётган санъатлар тадрижийлигини таъминланган. Хоразмий, Лutfий, Навоий ва Бобур каби Шабоний деярли замондош бўлган мумтоз адабиёт вакиллари асарларидаги лексик – семантик воситаларнинг ва образларнинг Шабоний асарларида ҳам ўрни борлиги уларнинг бир адабий муҳит ва ягона адабий тил доирасида ижод қилганлигидан далолат беради.

Ўзбек мумтоз адабиёти қанчалик қадимий ва бой анъаналарга эга бўлмасин унда ҳар бир адабий сиймо ёки адабий асар намунасининг ўзига хос ўрни ва аҳамияти бор. Бу ранг — баранглик биринчи навбатда бевосита бадиий адабиёт намунасининг тилида намоен бўлади. Ижодкорнинг бадиий маҳорати унинг ўзи эгаллаб турган тилнинг лисоний имкониятларидан фойдалана олиш имконияти билан белгиланади.

Ўзбек мумтоз адабиёти ва адабий тили энг гуллаб яшнаган даврда яшаб ижод қилган Муҳаммад Шабонийнинг ўзбек миллий тарихи, мумтоз адабиёт ва адабий тили тараққиётида ўзига хос ўрни бор. Шабоний шоҳ ва шоир сифатида давлат ишларини бадиий ижод билан қўшиб олиб борди. Унинг ўзига хос ижодий истеъдоди, таланти, бадиий тил материалларидан фойдаланиш маҳорати, ўз даврида қатор фанлардан кенг ва чуқур билим олганлиги, ҳаётий тажрибаси, қолаверса, меҳнатсеварлиги, тиришқоқлиги мана шу имкониятдан унумли фойдалана олиши учун шароит яратди.

Шоирнинг ўзига хос ижодий маҳорати ва асарларининг юқори савияси ҳақида қатор илмий — тарихий асарларда маълумотлар етиб келган бўлишига қарамасдан тоталитар тузумга асосланган жамиятда узоқ вақтлар унинг ижодига бир ёқлама муносабатда бўлинди. Шоирнинг ижодий мероси камситилди, унинг ижодий маҳоратига шубҳа билдирилди.

Ўзбекистон миллий мустақилликни қўлга киритганидан сўнг адабий меросга муносабат масаласида дунёқарашлар ўзгарди. Муҳаммад Шабоний ижодий меросининг ўрганилиши ва унинг миллий маданият мулкига айлантирилиши учун шароит яратилди. Шоир девони Ўзбекистонга олиб келинганидан сўнг унинг адабий меросини адабиётшунослик ва бадиий тил нуқтаи назаридан бевосита биринчи манба асосида ўрганиш имконияти туғилди.

Муҳаммад Шабоний девони адабий анъаналар асосида тузилган йирик адабий мажмуа. Унда шоирнинг ғазал, қасида, рубоий, туюқ ва муаммо каби жанрларда ёзган шеърлари мужассам қилинган. Девон мундарижаси ва асарларининг бадиий таҳлили шоир ижодининг ўзбек миллий адабиёти ва бадиий тил тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятини белгилашга хизмат қилади.

Шоирнинг ўзига хос бадиий услуби, лисоний бирликлардан фойдаланиш маҳорати масаласида шоир девонидан етарли маълумотлар олиш мумкин.

Муҳаммад Шабоний лирик мероси бадий таҳлили, унинг бадий тил яратиш маҳорати ва имкониятлари кузатиладиганда шоир бу вазифани ўзига хос маҳорат билан адо этганлигининг гувоҳи бўлади. Шабоний ўз асарларида янги услуб, янги бадий шакл ярата олди. У ўз замондошларига эргашган ҳолда мавжуд адабий — лисоний муҳит доирасида арабча, форсча сўз, шакл ва бадий клишелардан кенг фойдаланди. Асарларидаги анъанавий мавзулар шарқ мумтоз адабиёти билан ҳамоҳанг.

Унинг аруз доирасида ёзилган шеърлари XVI аср ўзбек мумтоз адабиётида туб бурилиш ясаган, деб айтиш нотўғри бўлур эди. Ваҳоланки, шоир ўз даврининг фарзанди сифатида бундай имкониятни моддийлаштира олмади. Шу сабабли унинг шеърлари шарқ адабиёти анъаналарига мувофиқ XV — XVI асрларда кенг қўлланган адабий қолиплар ва бадий тил хусусиятларини акс эттирди.

Бадий ижод, бадий асар оригиналигининг мезони шоирнинг мавжуд лисоний воситаларни асарда зийнатли нутқ шаклида бериш борасида янги услуб яратиши билан чегараланмайди. Шоир ўз асарида инсон онгининг ҳали очилмаган уфқларини кашф қилиши керак. Шабоний ўз шеърларида бунга маълум даражада эриша олди. Янги тушунча, янги ғоялар яратди. Шоирга бундай имкониятни тақдим қилган тил материалларидан унумли фойдаланди.

Тилдаги шаклошлик, маънодошлик ва зид маънолик ҳодисалари қайсидир маънода инсон руҳий дунёсининг ҳолатини, хилма — хил кўринишларини акс эттиради. Бироқ улардан фойдаланишда янги маъно, янги ғоя яратиш учун янги, оригинал луғавий қуршов ҳосил қила олиш маҳорати ҳам муҳим. Шабоний бу вазифани ҳам ўзига хос кўринишда уддалаганки, асарларида оригиналлик ҳолатлари юқорилиги билан ажралиб туради.

Бадий асар тилида халқчилик мезони кўп ҳолларда шоир (ижодкор) нинг ўзи мансуб бўлган миллат тилидан қай даражада фойдаланишига қараб белгиланади. Миллий тил, миллий онг ва умуман миллийликни фақат луғавий қобиқ билан баҳолаш масаланинг сиртқи кўриниши холос. Миллийликнинг моҳияти халқ тилидагина эмас, балки дилида, унинг борлигида акс этадиган ҳодисаларни, умуман миллат табиатини белгилаб берадиган хусусий белгиларни бадий асарда, ўша тил материалларида кўрсатиб беришдан иборат.

Бу ўринда бадий тилнинг кўринишлари айрим ҳолларда чегараланган лексик қатлам материалларида бўлиши ҳам мумкин.

Лисоний воситаларнинг оригиналлиги қўлланиш даражаси нуқтан назардан фарқли равишда бадий адабиётда ўрин топиши ҳам шоир бадияти тилида миллийлик мезони бўлиши билан бир қаторда унинг ижодий маҳоратидан далолат беради.

Шабоний ўзбек адабий тилининг ўзига замондош шаклларида муваффақият билан фойдалангани ҳолда кўп ўринларда шевалардаги луғавий бирликларга ҳам мурожаат қилди. Ўзбек халқ шеваларидан олинган сўз ва ибораларни асарларида маъно кенгайтириш, янги маъно топиш, уни жилолантириш, поэтик санъат яратиш ва ниҳоят поэтик оригиналлик орқали бадий тилининг янги шаклини ҳосил қилиш учун қўллади.

Ўзбек бадий тили чуқур тарихий ядизларга бой. Унинг ўзига хос тараққиёт йўли шаклланган. Қайсидир алоҳида олинган ижодкор бадий тилини ўрганиш жараёнида унинг ўзбек миллий адабий лисоний анъаналари доирасида бадий тил яратиш маҳоратини анъаналарга боғлаб кузатиш бадий тил имкониятлари тараққиётини таъминлашга хизмат қилади. Муҳаммад Шабоний лирикаси бу борада бизга қимматли маълумотлар бера олади. Асарларида фольклор, мумтоз адабиёт намуналаридан баракали фойдаланган, бинобарин, унинг лирикаси ўзбек мумтоз адабий анъаналари доирасида яратилган.

Муҳаммад Шабоний лирикасида бадий тил муаммоларига бағишланган тадқиқотлар якунида айтиш мумкинки, шоирнинг лирик мероси ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ўзига хос ўринга эга. Унинг миллий адабий муҳит доирасида ёзган шеърлари мумтоз адабий тил тараққиётига хизмат қилган. Шабоний истеъдодли сўз устаси сифатида асарларида ўзбек тили луғавий имкониятларидан муваффақиятли фойдаланди, ижодий оригиналлик доирасида шевага хос сўзларни қўллади.

Муҳаммад Шабоний лирик мероси бадий тилининг таҳлили ўзбек адабий тили тараққиётига хизмат қилади.

МУНДАРИЖА

Кириш

1. Ўзбек бадий адабиёти тилини ўрганиш масаласи --- 3
2. Муҳаммад Шабоний адабий меросининг
ўрганилиш тарихи ----- 8

I боб. Муҳаммад Шабоний ва эски ўзбек адабий тили

1. Шабоний асарларининг лисоний манбалари. ----- 10
2. Асарлари ----- 18
3. Адабий ижодий фаолияти ----- 20
4. Девонда сўзларнинг тарихий – луғавий қатламлари --- 24

II боб. Муҳаммад Шабоний лирикасида лингвopoзтика масалалари

1. Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатлари асосида
бадийят яратиш ----- 35
2. Шеърий санъатлар ----- 54
3. Адабий – лисоний анъанавийлик ----- 70

Хулоса ----- 76

Босишга рухсат этилди 31.01.2006.Бичими 84x108. Офсет босма усулида босилди. Нашриёт ҳисоб табоғи 5. Шартли босма табоғи 5. Адади 1000 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда. Буюртма № 98.

“Университет” нашриёти. Тошкент — 700095. Талабалар шаҳарчаси, Ўз МУ маъмурий биноси.